

Fana kirke – bygning og landskap

Marius Fugelsnes

Masteroppgave i arkeologi

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap

Universitetet i Bergen

Høsten 2015

Forord

Jeg vil rette en stor takk til min veileder, professor Ingvild Øye, som har vært til stor hjelp for meg gjennom mitt prosjekt om Fana kirke, og gitt meg viktige og nyttige råd hele veien. Jeg har også fått låne mange bøker jeg fikk bruk for underveis.

Kjæresten min Nathalie Madsen har gitt meg støtte og motivasjon til å komme meg gjennom prosjektet. Ikke nok med det, men hun har også vært til stor hjelp med sine Adobe Photoshop-kunnskaper, som jeg absolutt har fått bruk for underveis.

En stor takk går til mine medstudenter, og da særlig Thomas Bjørkeland som har hjulpet meg med kartene jeg lagde i GIS. Han har også vært en god støttespiller på lesesalen og en jeg har kunnet diskutere oppgaven min med. Mine foreldre skal også ha sin del av æren. Den siste måneden før innleveringen har jeg fått lov til å bo hos dem, og det gjorde at jeg virkelig fikk fart på oppgaven, og satte inn en sluttspurt.

Videre vil jeg takke IT-teknikker Rolf André Kjærstad som reddet oppgaven min da datamaskinen min krasjet og ikke lot seg reparere. Min gode kollega Eilif Eilifsen har tatt en rekke vakter for meg på Rema 1000 den siste måneden før levering.

Fana kirkes ansatte har også vært meget behjelpelig i form av omvisning i kirken, og til å svare på spørsmål da jeg behøvde det. De hjalp meg også å finne plantegningen over kirken fra 1999, som jeg absolutt fikk bruk for. I tillegg fikk jeg også en bok som omhandlet kirkens historie til å hjelpe meg på vei.

Takk til Per Steffen Hagen har holdt meg i aktivitet ved å få meg med på fotball på onsdager og fredager, hvilket har klarnet mitt hode. Takk til mine brødre som har holdt humøret mitt oppe og spilt spill med meg da jeg trengte skriveavbrekk. Takk til Pål Steiner ved Humaniora bibliotek som leitet i alle kriker og kroker etter en bok jeg trengte, og fordi han er en fantastisk foreleser i religionsvitenskap som jeg også er interessert i.

Marius Fugelsnes

Bergen, 20. November 2015

Innhold

Forord	1
1. Innledning.....	4
1.1 Emne og mål.....	4
Kapittel 2 Forskningshistorisk bakgrunn	8
Historiske undersøkelser	8
Bygningsarkeologiske studier	9
Nyere kirkestedsundersøkelser.....	12
Kapittel 3	14
Teoretiske og metodiske tilnærminger	14
Teoretiske tilnærminger	14
Biografisk tilnærming	15
Bygningsanalyse.....	17
Landskapsanalyse.....	17
Kapittel 4: Kirken i biografisk lys.....	20
Kirken i dag.....	20
Frederik Konow Lunds restaurering (1927-1928 og 1953)	29
Ombyggingen i 1870-71.....	34
Brann og gjenoppbygging (1644)	39
Kirken blir kongelig kapell (1308).....	42
Kirken grunnes på ny (1228).....	46
Kirkens første konstruksjoner (ca. 1150?)	47
Hospital – før 1228.....	49
Olavskirken på Avaldsnes.....	50
St. Ludvigs kapell på Tyssøy	52
Kort oppsummering.....	53

Kapittel 5: Kirkestedet	55
Fana kirke – et lukket landskap.....	60
Kirkestedet og kommunikasjoner.....	61
Kirker i nærområdet fra middelalderen	62
Gården og kirkens grunnleggere	67
Fana kirke – En fylkeskirke?.....	67
Fana kirkested sammenlignet med kirkestedet på Tyssøy	68
Fana kirkested sammenlignet med kirkestedet Avaldsnes	71
Kort Oppsummering.....	71
Kapittel 6 Avslutning	72
Abstract	78
Figurliste.....	79
Litteratur.....	81

1. Innledning

1.1 Emne og mål

Denne masteroppgaven omhandler en særegen kirke i et særegent landskap- nemlig Fana kirke på Fana gnr. 96, tidligere i Fana kommune, i dagens Bergen kommune. Her skal jeg studere selve kirkebygningen og se den i en sosioøkonomisk og sosiopolitisk sammenheng og i videre landskapskontekst. Jeg vil da se nærmere på kirkebygget og kirkens skiftende bygningshistorie, fra middelalderen til i dag for å se på hvilken måte den har endret seg over tid og hva som ligger bak endringene. Kirkestedet, med dets kommunikasjoner, strategiske plassering og gårdens betydning inngår også som en del av analysen.

Tidligere undersøkelser av Fana kirke tyder på at den stående steinkirken går tilbake til midten av 1100-tallet (Lidén 2003: 9). Det har blitt antatt at det har stått en kirke på samme område tidligere, men at den ble revet for å gjøre plass til den stående steinkirken (Lidén 2003: 9). Dette spørsmålet vil jeg se nærmere på. Hvorfor ble den bygd akkurat her, når ble den bygd, og hvem stod bak, hvorfor ble den så stor og monumental, og hvilken status kan den ha hatt?

Første gang kirken nevnes i skriftlige kilder er i et pavebrev fra 1228 som ble utsendt fra Gregor IX til biskop Arne og brødrene ved det hellige korsets kirke og hospital på Fana (Lidén 2003: 7). På det tidspunkt hadde den status som sognekirke. I 1308 omtales den derimot som et såkalt kongelig kapell- ett av 14 slike i hele landet (Hjellestad 1926: 21). I likhet med to andre kongelige kapell skal Fana kirke angivelig også ha hatt et tilhørende hospital. De kongelige kapellene var det flere av i Bergen og Bergensområdet, ett på kongsgårdsanlegget på Holmen, dagens Bergarhus pluss to andre i byen som det i dag ikke lenger er spor etter, og St. Ludvigs kapell på Tyssøy i Sund kommune, og som i dag bare utgjør en fragmentert ruin.

Topografien rundt kirken på nedsiden av kirken er relativt flat, mens selve kirkestedet ligger monumentalt til på et høydedrag. Like ved kirken, finnes også flere førhistoriske monumentale graver fra yngre jernalder. Her ble det ved det siste millenniumskiftet anlagt en kulturpark. Her renner Fanaelven fra Kalands- og Klokkarvatnet og ut i Fanafjorden. I tidlig

nytid var elven et grenseskille mellom Nord- og Sunnhordland, og er et skille som kan gå lenger tilbake i tid. Både kirken og kirkestedet er derfor en sentral del av denne oppgaven.

Kirken skal ifølge middelalderkilder være viet til det hellige kors (Bendixen 1904: 354), og et sagn som forteller om et sølvkors som ble funnet i Fanafjorden, og som endte opp i Fana kirke. Det skal ha hatt helbredende kraft og ble et symbol som gjorde den til et valfartssted. Kirken merker seg også arkitektonisk ut som en av de større steinkirkene i rural kontekst på Vestlandet.

Over tid har Fana kirke gjennomgått flere omfattende restaureringer og endringer. Et mål er her å følge hele kirkens historie med dens restaureringer. Med sikte på å finne ut hvordan den har skiftet karakter og kan ha sett ut i middelalderen. Det åpner for en biografisk tilnærming, der jeg ønsker å følge kirken sitt hele livsløp fra etableringen til i dag. Kirken er fortsatt er den sentrale kirken i Fanabygden, men etableringen har samtidig har gjennomgått endringer over tid. Jeg vil derfor også undersøke hvilke motiver som har ligget bak restaureringene og ombyggingene vi kjenner fra slutten av 1800-tallet og rundt midten av 1900-tallet av henholdsvis Askild Aase i 1870-årene, og Frederik Konow Lund i første del av 1900-tallet og hva de innebar.

Målet med oppgaven er å få en forståelse av hvordan og hvorfor kirken er blitt som der den står, og hvorfor den har hatt en slik særegen status og utforming. Det gjør det nødvendig å se nærmere på selve stedet og forutsetningene for stedsvalget. Siden kirken var et kongelig kapell i middelalderen, vil jeg til en viss grad også trekke inn St. Ludvigs kapell på Tyssøy og Avaldnes kirke på Karmøy som har mange paralleller til Fana i et komparativt perspektiv, og sammenligne med Fana kirke og også deres ulike landskapskontekster. Målet er her å få en bredere forståelse av hvorfor disse stedene ble valgt til kongelig kapell i sin tid. At de ble bygget i stein, er et aspekt som også gjør stedene interessante med tanke på at det ble anlagt relativt få steinkirker i rurale kontekster.

Undersøkelsen har dermed et tredelt siktemål: (1) å undersøke kirkebygningen som et middelaldersk byggverk i seg selv, (2) å undersøke stedet den ble reist, og (3) å følge utviklingen av kirken og dens omgivelser i et langtidsperspektiv der jeg tar utgangspunkt i

den stående kirken og kirkestedet og nøster derfra historien opp bakover i tid.

Problemstillinger

Oppgavens tre hovedaspekter – en analyse knyttet til selve bygningen, det omgivende landskapet og kirkens status – gjenspeiles i oppgavens struktur, der disse aspektene får hvert sitt kapittel. Kirken har i utgangspunktet ikke en kjent eksakt datering. Det vil også være vanskelig å avgjøre mer presist innen rammen av et masterprosjekt, hvor det ikke er mulig å foreta noen selvstendig murverksundersøkelse eller andre undersøkelser som krever arkeologiske inngrep. En analyse av bygninger er alt blitt gjort av bygningsarkeologen og kunsthistorikeren Hans Emil Lidén (Lidén 2003), og som jeg trekker veksler på i min oppgave. Jeg vil da gjøre rede for og drøfte nærmere dateringen av ulike delene av kirken for å klargjøre dette problemet mer inngående. Når det gjelder bygningshistorikk, vil dette dermed baseres på tidligere dokumentasjon samt antikvariske og historiske arbeider som allerede er foretatt. Her vil jeg diskutere og gjøre rede for disse i et mer samlende perspektiv. Derfor blir det nødvendig å bygge på ulike type kilder, notater og fremstillinger. Problemene som jeg vil søke belyst, er da følgende:

- Hvordan kan Fana kirke ha sett ut i middelalderen, og endret den seg da den ble kongelig kapell?
- Hvordan har ombygging og restaureringer påvirket Fanakirkens senere utseende?
- Hvordan fremstår Fana kirke sammenlignet med andre kongelige kapell, og da særlig de kongelige kapellene på Tyssøy og Avaldsnes?
- Hvilken status hadde kirken og endret den status over tid?
- Hva særmerker landskapet rundt Fana kirke, sammenlignet med Avaldsnes og Tyssøy?
- I hvilken grad er kirken anlagt på et gammelt rituellet sted eller et 'nytt' og uavhengig sted?
- Hvem kan ha stått bak anlegget av kirkestedet?

-

Kapittel 2 Forskningshistorisk bakgrunn

Hensikten med dette kapittelet er å gjøre rede for tidligere studier av kirken og kirkestedet i Fana, for å tydeliggjøre hva jeg har kunnet trekke veksler på og har kunnet bygge videre på i min egen undersøkelse. Her vil også trekke inn andre studier av kirker og kirkesteder som har relevans for min analyse. Det gjelder også teoretiske og metodiske perspektiver som er blitt anvendt.

Historiske undersøkelser

Skriftlige fremstillinger om kirkens historie fra middelalderen foreligger i to utgaver av Fana bygdehistorie fra henholdsvis 1933 og 1980. Skolestyrer Hermod Hjellestad har i sin bygdebok fra mellomkrigstiden også tatt for seg kirken over en lang periode (Hjellestad 1933). Det er ikke bare Fana kirke som blir beskrevet, men også andre kirker i Fana, hvorav gamle Birkeland kirke og Liland kirke er fra middelalderen, begge nedlagte og den yngre kirken på Storetveit (Hjellestad 1933: 446-505). Fana kirke får størst plass i fremstillingen i et eget kapittel. Han tar her opp kirkens hovedkonstruksjoner, og presenterer også flere teorier om dens tidlige utvikling. Han mener blant annet at det kan ha stått en kirke her før vernebrevet fra pave Gregor IX kom, men uten å videreutvikle dette spørsmålet videre. Han tar også for seg spørsmålet knyttet til det angivelige hospital hospitalet, dets funksjon og ordenstilhørighet (Hjellestad 1933: 455). Han omhandler også oppmålingen, restaureringsarbeidene og ombyggingen i 1870-årene. Ellers har han stilt mange av de samme spørsmålene som Lidén senere også har gjort når det kommer til bygningshistorien, men der Lidéns analyse i langt større grad er faglig underbygd.

Middelalderhistorikeren Jacob T. Larsen har også tatt for seg Fana kirke i det første bindet av den nye bygdeboken for Fana fra 1980. Den omfatter forhistorisk tid fra de eldste tider til 1665, med et spesielt fokus på middelalderen. Han har dermed ikke studert kirken etter reformasjonen og kommet inn på restaureringene, slik Hjellestad har gjort. Larsen har som middelalderhistoriker også et større fokus på samfunnskonteksten kirken da inngikk i. Larsens analyse danner her et viktig bakgrunnsmateriale når jeg skal undersøke hvordan både kirken og kirkestedet utviklet seg i middelalderen og er også nyttig når jeg skal foreta landskapsanalysen og se kirken i en videre samfunnskontekst.

Han finner at spørsmålet om når den første kirken ble reist er vanskelig å avgjøre, siden det ikke er foretatt arkeologiske undersøkelser og de skriftlige kildene er forholdsvis sene- fra 1220 årene. Han mener at den stående kirken kan ha blitt bygget rundt 1150. I Norge var tre et foretrukket byggemateriale og avvek slik fra de europeiske tradisjonene, hvor det var vanlig å bygge i stein, og hvor stein var standard råmateriale. Før 1150 var det stort sett bare i byene det ble reist steinkirker, men unntaksvis kunne det allerede på denne tiden være påbegynte byggeprosjekter av steinkirker i enkelte bygder også (Ekroll 1993: 9). Fana var trolig ett av disse stedene.

Larsen mener altså at den stående kirken kan være reist rundt 1150, noe Lidén også er enig i. som Hjellestad mener han at det muligens stod en kirke her så tidlig som rundt 1050, men uten å ha sikrere belegg for det. Lidén antyder også at det kan ha stått en trekirke her som senere ble erstattet av en ny kirke i stein. Ifølge bygningsarkeologen Øystein Ekroll mangler en i stor grad kilder rundt byggingen av middelalderkirker her i landet, både når det gjelder aktørene bak byggingen, tidsrommet kirkene ble bygget og generell informasjon om selve bygnings prosessen (Ekroll 1993: 7-8). Dette er et spørsmål jeg også vil komme nærmere inn på.

Lidén har også brukt Christies tegninger og notater i sin utforskning av kirken (Lidén 2000: 5). Han har som nevnt også diskutert spørsmålet om hvorvidt det fantes en kirke før vernebrevet fra paven kom i 1227 (Lidén 2003: 7). i motsetning til Larsen har også Lidén sett på kirkens utvikling fram til i dag, der han bygger på historiske kilder og annen informasjon. I flere artikler omhandlet han steinkirker i Hordaland fra middelalderen, inklusiv Fana kirke. Bøkene *Middelalderen bygger i stein* og *Kirkene i Hordaland gjennom tidene* inneholder også mye informasjon av relevans for min studie.

Bygningsarkeologiske studier

Skolebestyrer Bendik E. Bendixen foretok omfattende antikvariske studier av kirker og fortidsminnemerker generelt på Vestlandet. Hans undersøkelser ble foretatt fra 1880-årene fram til begynnelsen av 1900-tallet. Disse tidlige observasjonene er viktige i min sammenheng, ettersom han ofte er den første som undersøker kirkene på et antikvarisk grunnlag. Bendixen har undersøkt både Fana og også St. Ludvigs kapell og er blant de få som har omtalt ruinene til dette kapellet. Bendixen har også undersøkt Fana kirke og skrevet om den, blant annet i «Kirkene i Søndre Bergenhus amt», hvor han beskriver viktige aspekter knyttet til kirkens liturgi og inventar (Bendixen 1904 76-95). Bendixens arbeider med kirker

er publisert i ulike bind av Fortidsminnesmærkers foreningens årbøker. Her blir særlig bindet fra 1900 aktuelt i min sammenheng (Bendixen 1900: 166-171). Han har dessuten undersøkt andre kongelige kapell fra middelalderen på Vestlandet og som er nyttige i min landskapsanalyse.

Christie foretok også en oppmåling av kirken. Noe som gjør det lettere å få et helhetlig bilde av den tidligere konstruksjonen av kirken. Samlet er disse arbeidene, samt Konow Lunds restaureringsarbeider, som jeg kommer tilbake til under, sentrale kilder til å belyse kirkens skiftende historie i nyere tid.

Øystein Ekrolls studier av steinbygninger fra middelalderen er også viktige, idet de gir en generell ramme for studier av steinkirker, ikke minst i boken *Med kleber og kalk* fra 1997. Her gir han en grundig beskrivelse av hele byggeprosessen knyttet til en middelaldersk steinkirke, steinmateriale, frakting av stein, kjemisk blanding av mørtel, fundament, verktøy, byggeteknikk og andre aspekter knyttet til byggeprosessen. Denne boken er dermed relevant i forhold til min analyse av bygningen. Det samme gjelder Håkon Christies arbeider knyttet til steinkirker, slik som boken *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder – Kirkebygningene som kilde til norsk middelalderhistorie* fra 1996.

Lenger sør i Europa var det som nevnt vanlig å bygge kirker i stein, men ikke i Norge til tross for at landet alltid har vært rikt på stein. Der var det et klart krav at kirker skulle reises i stein, dersom det var økonomisk mulig. Hvis kirker ble reist i tre, skulle de erstattes i steinkirker så raskt som mulig. I Norge er bare 270 av om lag 1500 kirker fra middelalderen reist i stein (Ekroll 1993: 9-10). De få steinbygningene som fantes, var nesten alle kirker. Å bygge i stein var selvsagt kostbart i forhold til konstruksjonen av en trekirke og det var som regel stormenn og konger som var byggherrer og stod for finansieringen. Steinkirkene ble maktsymbol og statusfremhever for både kirkestedene og aktørene bak bygningene. Steinkirker ble forøvrig ikke bygget gjennom hele middelalderen. Tidsrommet der de fleste ble bygget var mellom 1150 og 1350. Svartedauden var en viktig grunn til det. Folketallet ble kraftig redusert, noe som gjorde behovet for å bygge flere kirker mindre, og kirker ble også nedlagt, slik som på Tyssøy (Ekroll 1993: 10).

For å forstå kirken som sakralt rom og struktur og dens symbolske betydning gir også boken

Middelalderens symboler» av kunsthistorikeren Signe Horn Fuglesang et viktig bidrag. Samt artikkelen «Kristningstidens kirkeinventar: objekter og symboler». Den gir også innsikt i betydningen av de ulike stilarter, samt inventar og objekter i en kirke på generelt grunnlag.

Arkitektene Chr. Christie og Frederik Konow Lund:

Christian Christie (1877–1927) vokste opp i Bergen og har deltatt i viktige restaureringsprosjekt som Håkonshallen (1861–95) og Mariakirken (1863–76) i Bergen. Hans største verk var gjenreisningen av Nidaros domkirke i Trondheim. Christian Christies tegninger og oppmålinger av Fana kirke har vært helt avgjørende for å skal kunne skaffe kunnskap om hvordan kirken så ut før ombyggingen i 1870-71. Hans oppmålingsarbeid med kirken ble gjort i 1862. Jeg har anskaffet meg tilgang til hans tegninger, og vil bruke dem i bygningsanalysen.

Frederik Konow Lund (1889-1970) tok sin utdanning som arkitekt i Tyskland og var mye utenlands før han bosatte seg i Bergen i 1919. Han har stått bak byggingen av en rekke villaer rundt i Bergen, og er kanskje mest kjent for det. Restaureringen av Fana kirke i 1870-71 var hans første restaureringsoppdrag, men senere har han også stått bak restaureringen av Hamre kirke på Osterøy i 1948, Nykirken i Bergen i 1956 og Ål kirke i Hallingdal i 1959. I tillegg var han med i byggekomiteen for gjenreisningen av Håkonshallen og Rosenkrantzårnet etter krigen, samt at han var medlem i tilsynskomiteen for restaureringen av Nidaros domkirke (Lidén 2003: 29).

De to store restaureringene ble foretatt av byggmester Askild Aase med Christie som arkitekt og Frederik Konow Lund. I 1644 skal det ifølge historiske kilder ha oppstått en destruktiv brann forårsaket av et lynnedslag, og som også må ha krevd gjenoppbygging og oppussing. Konow Lund sitt restaureringsprosjekt ble satt i gang først og fremst på grunn av misnøye med utseendet på kirken, etter ombygging på 1870-71. Stilen fjernet seg da fra middelalderens stiluttrykk, og kirken var blitt svekket som et middelaldermonument, samt at noen inventarstykker fra etter reformasjonen med kunstnerisk verdi var også gått tapt, selv om noe er bevart i Universitetsmuseet i Bergen (Lidén 2003: 24-25). Konow Lund ønsket derfor gjenskape et mer middelaldersk stiluttrykk også når det gjaldt interiøret. Under restaureringen brukte han arkitekten Christies notater og tegninger for å få arbeidet utført (Lidén 2003: 24-25).

Nyere kirkestedundersøkelser

I de senere år er det flere som har skrevet hovedfags- og masteroppgaver om kirker og kirkesteder fra Vestlandet, der vekten er lagt på selve kirkestedet og i liten grad på selve bygget. Noen av dem, særlig de som omhandler kirkestedet i Hordaland, er viktige i min analyse. Særlig i tilknytning til landskapsanalysen vil de kunne gi en bredere kontekst av hvordan kirkene er plassert i landskapet. Her er masteroppgaven *Elleve kirkesteder i Hordaland – En arkeologisk analyse av kirkesteder på Osterøy og i Lindås* av Eirik Herdlevær Søyland fra 2009 særlig relevant, der han også viser forskjeller i status for de ulike kirkestedene. Jeg skal i likhet med han bruke noe av de samme metodiske tilnærmingene, deriblant visuell landskapsanalyse. Der jeg tar for meg en kirke på grensen mellom Nord- og Midhordland tar Søyland for seg kirker i Nordhordland på Osterøy og Lindås.

Det er videre foretatt flere slike mastergradsstudier både fra Hordaland derav Etne og Hardanger (Birkenes 2004), Sogn og Fjordane og fra Rogaland. Flere av dem er kirkesteder for steinkirker. Her er særlig studien fra Karmøy av Camilla Haug interessant (Haug 2009), der hun kommer inn på Olavskirken på Avaldsnes og et godt bevart kongelig kapell som er blitt sammenlignet med Fana kirke- Det er interessant å se resultatet av den visuelle analysene de har foretatt av kirker, opp mot min egen.

Frode Iversen har i en artikkel i tidsskriftet Arkeo tatt for seg bautasteiner som skal ha stått på ulike steder på Fana prestegård, hvor han diskuterer hvorvidt bautasteinene kan ha vært geografiske grensemarkører, også i videre topografisk sammenheng knyttet til fylkets grenser (Iversen 1998). Dette spørsmålet tar jeg også opp i min landskapsanalyse, knyttet til kirkestedets status.

Arkeologen Per Fett sine registreringer av forhistoriske kulturminner på Vestlandet omhandler også Fana prestegjeld. Uten å gå særlig inn på hvert enkelt kulturminne, gir oversikten hans nyttig informasjon som er relevant også i min landskapsanalyse. I hans registreringer bruker han oppmålinger, visuell vurdering og geografisk plassering. Disse kriteriene må jeg selv vurdere når jeg skal analysere landskapet omkring Fana kirke.

I den grad jeg kommer inn på Olavskirken på Avaldsnes og kirkeruinen på Tyssøy, trekker jeg særlig veksler fra Lidens fremstilling i boken **xx** og hovedoppgaven av Mona Beate Buckholm, om nedlagte kirker i Hordaland og Sogn og Fjordane fra 1997, og som senere er publisert (Buckholm 1999?). Hun har foretatt en både kvalitativ og kvantitativ undersøkelse

med flere kirkesteder enn det jeg gjør. Hennes arbeid gir en god og grundig oversikt over nedlagte kirkesteder inklusiv St. Ludvigs kapell. Mens Camilla Haug har studert kirkestedene på Karmøy.

Samlet gir alle disse undersøkelsene viktig informasjon som jeg kan bygge videre på ut fra mine problemstillinger. I det neste kapitlet skal jeg gjøre rede for hvilke metoder og teoretiske perspektiver jeg bygger undersøkelsen på.

Kapittel 3

Teoretiske og metodiske tilnærminger

Målet med dette kapittelet er å vise de teoretiske forståelsesrammer jeg legger til grunn og de metodiske prinsipper jeg bygger på når jeg skal belyse problemstillingene.

Teoretiske tilnærminger

Mange arkeologiske analyser har i de senere år brukt sosiologen Anthony Giddens' strukturasjonsteori for å forstå og forklare forholdet mellom individ og samfunn, noe som jo er aktuelt i min undersøkelse. Dette knyttet til samfunnsendring fra forhistorisk tid til middelalderen med nye samfunnsstrukturer, en ny religion og nye aktører blant annet knyttet til kirkebygging. I sin essens, handler strukturasjonsteorien om det gjensidige forholdet mellom aktører, handlinger og strukturer. Et kirkebygg inngår som en manifest struktur hvor det står mennesker bak som samtidig former fremtidige handlinger. Handlinger er da tilpasset, men også avgrenset av strukturene. Samtidig påvirker handlinger strukturene og det skjer en vekselvirkning mellom dem.

For å lettere tolke Giddens' strukturasjonsteori, kan den deles inn i tre hovedmomenter:

1. Attributter og relasjoner til noe konsistent og noe som er uferdig og stadig i forandring.
2. Konseptet rundt sosial praksis
3. Ideen av det dualistiske av en struktur som innebærer det gjensidige forholdet mellom struktur og aktører og handlinger som påvirker hverandre gjensidig (Cohen 1989:11)

I forhold til min oppgave, handler det om å se struktur og aktører i tid og rom og hvordan aktører og ressurser har påvirket etablering av kirken, og ført til endringer over tid. Først og fremst vil strukturasjonsteorien gi et slags bakteppe for hele analysen. Kirkens utforming og også status har med årene endret seg, og det har vært en konsekvens av ulike hendelser og samfunnsendringer. Dette gjør Giddens sin strukturasjonsteori aktuell i forbindelse med mitt arbeid.

Et samfunn vil alltid være i endring, og det gir seg også utslag på strukturen og involverte aktører, som her er Fana kirke. I sammenheng med steinkirker og andre historiske bygg vil

byggeprosessen, og senere konstruksjoner ha vært påvirket av enkeltes handlinger og samfunns endringer. Samtidig skal kirkens konstruksjoner følge visse normer. Disse normene kan endre seg over tid, for eksempel ved et stilsift og modernisering av kirken.

En stor endring, som følge av en vidtrekkende hendelse blir i strukturasjonsteorien omtalt som episodisk endring. Dette kan være en brann som gjør at bygg og områder må bygges på nytt- eller det kan også være større overgripende politiske prosesser som kristningen av Norge, som vil være en stor og langsiktig endring. Andre endringer kan være at kirken ble et kongelig kapell, og at den dermed endret status, som er en endring som kan skje raskere, men som følge av en lengre prosess. Ved sistnevnte eksempel vil jeg prøve å finne ut hva som var årsaken til kirkens endring av status, hvem stod bak, hva gjorde det med kirken, hvordan ble kirken organisert og brukt.

Biografisk tilnærming

Å bruke antropologiske, sosiologiske og historiske tilnærminger i arkeologiske studier er relativt nytt innen middelalder arkeologi. Fysiske studier og materiell kultur er og har alltid vært sentrale studieområder for arkeologiske studier, ofte er sentrert rundt datering, funksjon og i noen grad, stil. På 80-tallet begynte en å se på den materielle kulturen som et ledd i en bredere sosial analyse. Arkeologer begynte å se objekter ikke bare som et bilde på menneskelig atferd, men også som en integrert del. Hvis vi anser materiell kultur som elementer knyttet til produksjon, utveksling og forbruk, særlig når de ses i sosiale kontekster og konsekvenser, bidrar det til et mer helhetlig bilde. Dette nye fokuset har oppmerksomheten rettet mot hvordan mennesker og objekter belyser hverandre gjensidig (Gosden, Marshall 1999: 169), slik jeg har gjort rede for også over.

Forholdet mellom mennesker og gjenstander utgjør viktig del av sosiale studier. Chris Gosden og Yvonne Marshall har skrevet en artikkel om biografisk tilnærming til objekter, som bygger videre på ideer og teorier av Igor Kopytoff. Dette er en tilnærming jeg vil bruke i bygningsanalysen, der kirken følges som et objekt under skiftende forhold fram til i dag.

Biografisk arkeologi er et metaforisk begrep som hjelper med å forstå denne prosessen. Ideen i en slik metaforisk tilnærming til et objekt, er at tid, bevegelse og kontinuerlige endringer gjør at disse endringene samtidig påvirker mennesker og dermed objektet. Arkeologer med prosessuell tilnærming har forsøkt å utvikle en mer historisk tilnærming til objekter ut fra

konseptet bruks liv. En slik bruks liv-tilnærming tar for seg karakteristiske endringer både morfologisk og funksjonelt, det vil si endringer som skjer med objektet over tid og hva og hvordan det brukes.

Gosden bruker et eksempel om hvordan en steinøks gradvis brytes ned etter bruk og endrer seg. I min analyse av Fana kirke er det også fullt mulig å bruke denne teoretiske tilnærmingen også på en bygning. En kirke vil selvfølgelig ikke bli brukt på samme måte som et mindre redskap, og blir selvsagt ikke nedbrutt på samme måte heller. En kirke har en annen funksjon og ikke minst et mye lenger bruks liv. Jeg vil si at kirkens liv starter allerede ved valget av plassering og konstruksjonen, og når den er ferdig bygget vil den være «født». Kirken er deretter i bruk, og bruken av den vil som regel være gudstjenester og andre kirkelige handlinger. Området rundt vil også være en del av kirken, vanligvis som gravplass, men også møtested. Kirken blir nedslitt av vær, vind og bruk, og ulike hendelser kan skje, som for eksempel brann. Kirken må da repareres, ombygges, restaureres eller også nedlegges. Selv om kirken som et objekt i utgangspunktet er dødt, vil det ha en levetid, i prinsippet lik et menneskeliv. Det er interaksjoner og handlinger som gir liv til objektet. Med denne tilnærmingen ser en ikke bare objektet og hva som har skjedd med det på gitte tidspunkter. Slike analyser løser ikke hvordan sosiale interaksjoner og mennesker gir mening til objektet. I kontrast til den prosessuelle bruks liv-tilnærmingen tar den postprosessuelle biografiske tilnærmingen opp nettopp dette aspektet (Gosden, Marshall 1999: 169-170), og har blitt brukt i flere antropologiske sammenhenger. En kan ta for seg et objekt biografisk, eller typologisk biografisk, hvor man vektlegger spredte biografiske data til sammenligning. Ut over det er det vanskelig å ta den biografiske modellen til et høyere teoretisk nivå, ettersom den tar for seg et begrenset antall faktiske livsforløp. Ideen er altså å ta for seg bruksperioden til et objekt, slik som man ville tatt for seg og sett livet til et menneske som en samlet prosess (Kopytoff 1986: 66). For å bruke en kirke som eksempel, som her, kan en stille spørsmål som, når og hvor er den fra, hvem lagde den, hvordan ble den brukt, hvem brukte den, hva sto den for? Det er viktig at en hele tiden tar for seg konteksten rundt kirken og samfunnet rundt, samtidig som man fokuserer på selve kirkens historie. Hvis en da nærmer seg en kirke som studieobjekt, vil en også kunne belyse hvordan folk forholdt seg til kirken, hvem som benyttet seg av den, hva folk syntes om eventuelle ombygginger osv. Dette kommer selvsagt i tillegg til annen nødvendig forskning knyttet til datering, funksjon og stil. Når det gjelder arkeologiske kirkestudier, er det en tendens til at det fokuseres på kirkens opprinnelse, snarere enn kirkens

utvikling. I min analyse, ønsker jeg å ta for meg Fana kirke fra tiden før den ble bygget, i et slikt langt perspektiv.

Bygningsanalyse

Bygningen har en bygge historie som strekker seg over lang tid, og består av både eldre og nyere elementer. Når en skal foreta en bygningsanalyse, er det viktig å se på stil og stilelementer. Stil sier noe om særpreget til et bygg innenfor en avgrenset periode. Stil vil også kunne variere geografisk, og også aktørene bak bygget vil kunne påvirke kirkens særpreg. I en kirke vil stilen vise seg i dens form og størrelse, som helhet og enkeltelementer som vinduer, dører og døråpninger der ulike stiluttrykk særlig gjør seg gjeldende. Materialet den er bygget i er også viktig. Materialet vil naturlig nok variere ettersom kirken i dette tilfellet har vært igjennom restaureringer. Siden jeg her tar for meg kirken i et biografisk perspektiv, er de nyere delene av kirken derfor også aktuelle i min analyse. I forbindelse med materiale, vil jeg sammenligne med andre steinkirker. Ved å kartlegge typologiske sekvenser, vil jeg få et bedre innblikk i Fana kirkes særpreg, og hvilke deler av bygget som er typisk steinkirker i Hordaland fra samme periode. Dette innebærer at jeg i noen grad sammenligner med andre steinkirker i samme periode, særlig kongelige kapeller. Denne sammenligningen vil forhåpentligvis også kunne bidra til en relativ datering av de ulike delene av bygget, og hvor jeg bygger på tidligere analyser. Fana kirke har ikke kunnet gi noen absolutt datering, og derfor blir typologiske sekvenser ekstra viktig. Også i et biografisk perspektiv er kirken interessant. Basert på Lidéns analyse og egne observasjoner vil jeg særlig se på materialet som har blitt brukt til å bygge den, og også hvilket materiale som ble brukt ved ombygging og tilbygg.

Landskapsanalyse

Arkeologene Terje Gansum, Gro Jerpåsen og Christian Keller har i boken *Arkeologisk Landskapsanalyse – Med visuelle metoder* fra 1997 utviklet såkalte visuelle metoder for arkeologiske landskapsanalyser. De har selv testet metodene sine ut på hovedsakelig gravhauger fra jernalderen (Gansum m.fl. 1997: 14). Det blir derfor interessant å anvende metodene deres på Fana kirke, ettersom de ikke har brukt kirker som studieobjekter. De er imidlertid blitt utprøvd i de mange kirkestedsundersøkelsene som har blitt foretatt de siste tityve årene. Metoden avgrenser landskapet i forhold til det som er relevant i forhold til studiets problemstilling. Det jeg skal ta for meg med Fana kirke er det jeg «ser», det vil si kirkens nærområde og hvem kirken henvender seg til. Det betyr at mitt arbeid med landskapet tilknyttet kirken vil dreie seg om innsyn og utsyn til og fra kirken. Slik vil også landskapet bli

begrenset i forhold til mitt arbeid. Samtidig vil jeg også se dem i et større perspektiv lenket til gården og bygden. Prinsippene er enkle. *Innsyn* vil bli den delen hvor jeg studerer kirken på avstand, altså i den grad at jeg kan se kirken. *Utsyn* vil tilsvare det motsatte, altså at jeg studerer landskapet visuelt fra kirken. Metodene dreier seg om å se et kulturminne i rom, tid og videre kulturelt perspektiv. Det er altså viktig å sette objektet man studerer inn i kontekst, og lage et bilde på hvordan landskapet omkring objektet har vært da det ble konstruert. Jeg må f.eks. ta høyde for at moderne hus, og konstruksjoner ikke var til stede da kirken ble bygget.

Å se et kulturminne i rom, betyr å se det i forhold til den lokale topografien. En kirke er neppe tilfeldig plassert i landskapet. Kirken ble altså plassert på grunnlag av visuell vurdering og stedets betydning da den ble bygget. En kirke vil også peke mot en retning og stå med ryggen til en annen retning. Det er sannsynlig at retningen kirkens inngang peker mot, vil være kirkens utsynspunkt- og innsynspunkt. Fronten på en kirke kan med andre ord sammenlignes med et ansikt. Samtidig var det normer som er av høyere religiøs betydning knyttet til himmelretning, der koret skulle ligge i øst.

En bruker gjerne begrepet *henvendelse* når en snakker om hvilke retning kulturminnets ansikt peker mot. Et kulturminne kan selvsagt ha flere inn- og utsynsretninger. Dersom kulturminnet ligger på toppen av et høydedrag, vil inn- og utsyn kunne komme fra alle kanter. Det kan også hende at en skråning på den ene siden av kulturminnet sperrer for sikten. Da har man et klarere inn- og utsynspunkt i den retningen som gir fritt utsyn. Begrepene *inkluderende* og *ekskluderende* blir gjerne brukt i sammenheng med kulturminner i visuelle rom og ved eventuelle visuelle hindringer i landskapet. En ekskluderende beliggenhet vil bety at sikten er stengt mot hele eller deler av kulturminnet, og motsatt for inkluderende. Gansum, Jerpåsen og Keller har laget en figur som beskriver ulike landskapsforhold rundt kulturminnet (Keller 1997, 15). Denne figuren har jeg også brukt for å prøve å illustrere landskapet rundt kulturminnene jeg studerer. I forbindelse med inn- og utsyn til og fra kulturminnet, brukes prinsippene *nærvirkning* og *fjernvirkning* i forhold til kulturminnets henvendelse i landskapet. Ved lignende fenomener, der det gjerne er snakk om kulturminner med monumental virkning, bruker arkitekter gjerne prinsippene *innadvendt* og *utadvendt*. Dette kan for så vidt bli brukt i arkeologisk arbeid, men prinsippene blir i større grad brukt i forbindelse med tolkning, fremfor ren visuell analyse. Siden jeg også skal analysere kirker, vil et arkitektonisk bidrag heller ikke være irrelevant. Fana kirke har både stor grad av utsyn og innsyn, og jeg skal komme nærmere inn på hvorfor det er tilfelle i selve landskapsanalysen.

Gravminner og bautasteiner rund kirken er også viktig for landskapsanalysen. Dersom de er innenfor kort avstand, er det mulig å se sammenheng mellom dem, dersom det skulle være sannsynlig. Ved Fana kirke er det flere nærliggende kulturminner ved kirkestedet. Som en del av mitt arbeid, vil jeg drøfte hvorfor det var gravminner, gravhauger- og bautasteiner ved kirkene, og hvordan mennesker har formet landskapet. I tillegg vil de andre kulturminnene danne et helhetlig bilde av landskapet, og hvordan det ble organisert over tid.

Kapittel 4: Kirken i biografisk lys

Kirken har blitt bygget om og restaurert flere ganger, og bærer synlig preg av dette. At kirken inngår i en rural kontekst, gjør den spennende å undersøke nærmere. Det er vanlig å undersøke bygninger retrospektivt (Sinding-Larsen 1994: 117), men i dette kapitlet vil jeg følge kirken biografisk, og da i omvendt rekkefølge. I stedet for å ta for meg bygningen fra den ble reist til i dag, vil jeg starte slik den fremstår i dag etter den siste restaureringen og følge dens historie så langt tilbake som kildene rekker. Jeg vil på denne måten gå mer i dybden på var som har skjedd med kirken som struktur og «hovedperson» i en omskiftende historie. Jeg forsøker å bevege meg bakover i tid fra hvordan kirken ser ut i dag og steg for steg og så langt det er mulig, med sikte på å spore de eldste delene av kirken og avdekke endringer over tid – dens bygningshistorie. Slik vil jeg belyse hvilke tiltak som har vært gjort over tid, og hvorfor den er blitt som den er blitt. Dette er en metode som ikke har vært anvendt i studier av Fana kirke tidligere. Tidligere har, som vist, Hjellestad, Larsen og Lidén fulgt kirken kronologisk fra den ble bygget, gjennom middelalderen fram til i dag, eller bare frem til reformasjonen. Derfor blir dette et på mange måter spennende ‘detektivarbeid’ for meg, for det er lett å tenke seg kirken som en middelalderkirke som også så slik ut i middelalderen.

Kirken i dag

Mine observasjoner og inntrykk av kirken slik den er i dag blir derfor startpunktet, der jeg presenterer mine egne visuelle inntrykk av kirken og dens utforming, men hvor jeg også støtter meg til Bendixen, Hjellestad, Larsen og Lidéns arbeider og andre kilder

Fana kirke er et resultat av mange ombygninger og restaureringer. Den nåværende utforming er preget av Konow Lunds før nevnte restaurering. Kirken sett utenfra viser et gammelt, stort og monumentalt steinbygg, med elementer av ulik alder. Figur 4.1 viser hvordan kirken fortone seg utvendig, nærmest sett i fugleperspektiv ved hjelp av drone. Her ser en inngangspartiet i vest med vesttårn i tre og skiferdekket tak, og med et tilbygg i form av

sakristi i bakkant til høyre.

Figur 4.1. Fana kirke, sett fra vest, tatt med drone (Foto: Marius Fuglesnes, 15.9. 2015).

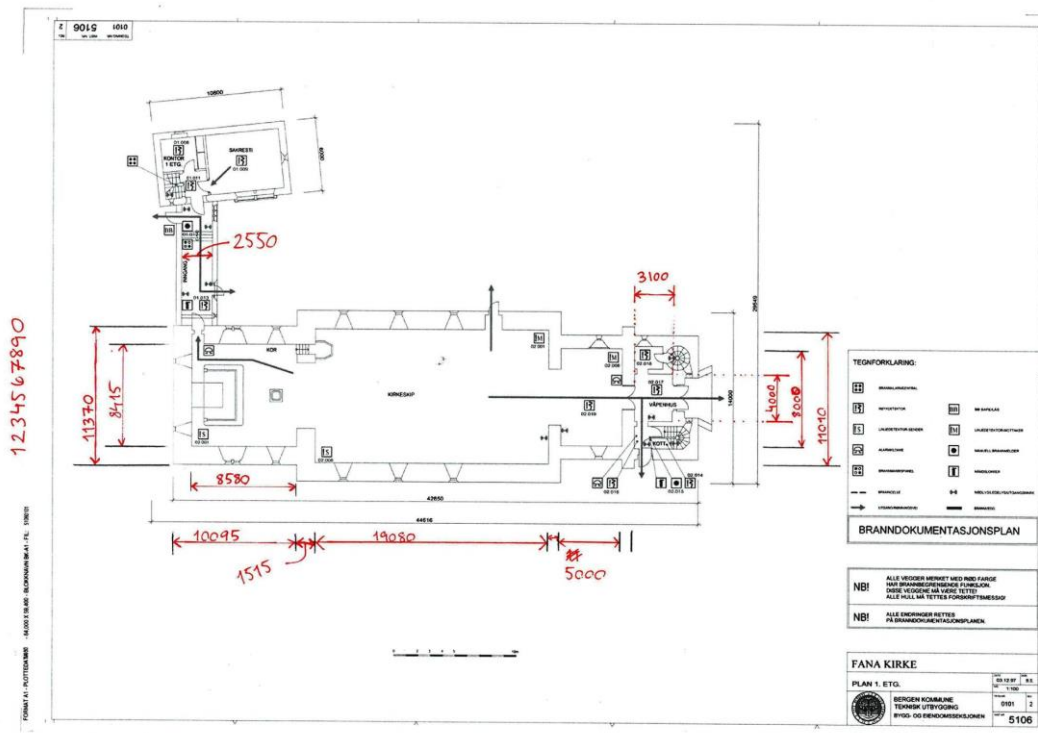

Fig. 4.2. Plantegning med vesentlige mål av de ulike kirkerommene. Tegning: Bergen kommune, redigert av Marius Fuglesnes

punktene som utgjør en representasjon i et bilde på datamaskinen. For å få et forholdstall mellom pixlene på tegningen, og millimeteren, ble en allerede oppskrevet millimeterlengde delt på tilsvarende avlesning av pixler.¹

En sidefløy fører over til et sakristi (ca.11 x 6 m) av nyere dato. Jeg biter meg merke i at flere av rommene skiller seg fra hverandre i bygningsstruktur og stil. Da tenker jeg spesielt på forskjellen mellom skipet og koret. Skipet har rundbuede vindusportaler som kjennetegner et romansk bygg, mens koret er preget av spissbuede portaler, som kjennetegner et gotisk bygg. Helt på hjørnet mellom østmuren og nordmuren i koret, er det en portal. I tillegg har koret et grindeverksvindu i dens nordmur. Grindeverksvindu er trepassformet, her med en rosettfornet vindusåpning i det spissovale grindeverksvindu. Denne vindusutformingen er gotisk (Fig.4.3)

Fig. 4.4. Grindeverksvindu i korets nordmur. (Foto: Marius Fugelsnes 13.02.2015)

¹ Følgende ble gjort med Fig 4.3: $x = 29549 \text{ mm} / 720 \text{ px} = 41,04 \text{ mm/px}$. Deretter ble ønskede pixler lest av og multiplisert med forholdstallet $41,04 \text{ mm/px}$, for å få et ca. tall i millimeter. Et av de største målene er brukt for å få mest mulig riktig forholdstall. Det er mulig at usikkerheten kan være noe større grunnet usikkerhet i forholdstallet og mulig unøyaktyig måling av pixler. Usikkerheten ligger på +/- 200 mm. Den er valgt til å være +/- 200 fordi linjene på plantegningen utgjør ca. 2 pixler hver. $41,04$ rundes opp til 50 . $2 \times 50 = 100$. Grunnet usikkerhet i avlesning av pixler blir dette multiplisert med 2 igjen. $(50 \times 2) \times 2 = 200$ Totalstørrelsen på plantegningen som var brukt til å måle av pixlene, var $2048 \times 1446 \text{ px}$. Målene er tatt fra utsiden av kirken.

Det er nok et gotisk smalt vindu i koret som er plassert nærmere skipet i forhold til grindvekrsvinduet. Dette vinduet ser ut til å ha vært delvis ødelagt, og restaurert. På ene siden av vinduet ser steinen ut til å være nyere.

Fig. 4.5. Gotisk vindu vest for grindeverksvinduet. Steinen til venstre ser ut til å være ny og i bedre forfatning enn steinen til høyre, som tyder på at deler av vinduet har vært ødelagt før restaurering. (Foto: Marius Fugelsnes 13.02.2015)

Det første jeg legger merke til med skipet er at det ser ut til at en vindusportal har blitt murt igjen i nordmuren (Figur 4.6).

Fig 4.6. På veggen er det muret en bue, lik som de andre vindusportalene i skipet. Den bærer romansk preg som resten av vinduene i skipet, derav rundbuen med vertikale steiner på den ellers horisontale muren. (Foto: Marius Fugelsnes 13.02.2015)

Videre er det flere slike rundbuede portaler som går igjen i skipet. Kirkens murverk er det samme rundt kirken, med unntak til steinen rundt portalene der vi kan skille mellom romansk og gotisk i henholdsvis skipet og koret. I koret er det plassert to vinduer i østgavlen (Figur 4.6 som ser ut til å være opprinnelige konstruksjoner, slik som halve vindusportalen i Figur 4.5.

Fig 4.7. Tidliggotisk kor. Mer informasjon kommer senere i «Kirken blir kongelig kapell». – Foto: Marius Fugelsnes 13.02.2015

I sakristiet som representerer et klart moderne tilbygg, ser en også dette tydelig av steininnfatningen rundt inngangsdørportalen. Denne teknikken gjenspeiler til en viss grad det reparerte vinduet (fig.4.4), noe som antyder at de er fra samme tid.

Fig 4.8. Dørportal inn til sakristiet. Teknikken som er brukt er nyere enn øvrige portaler i kirken som er fra middelalderen. (Foto: Marius Fugelsnes 13.02.2015)

I vestenden av kirken ruver et spisst klokkeårn i tre, på den ellers høye kirken (jf. Fig. 4.9) som forsterker kirkens monumentale preg.

Fig. 4.9. Klokkeårn og våpenhus sett fra nord mot sør. I muren ser vi romansk mureteknikk med mange små flater (Foto: Marius Fugelsnes 16.02.2015)

Jeg vil se kirken innenfra og går inn. Dagens inngangsdør av tre er stor og rundbuet (Fig.4.10).

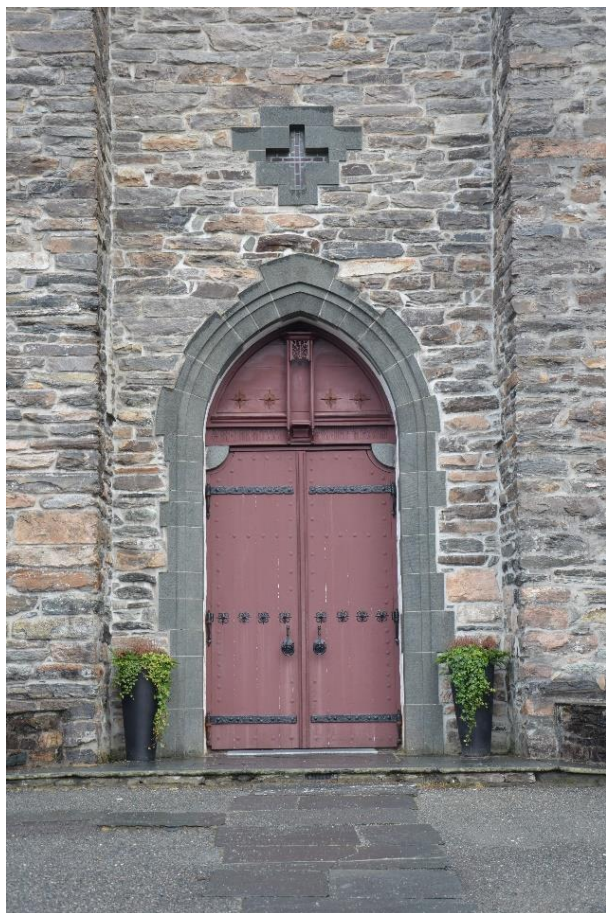

Fig. 4.10. Vestportalen, og hovedinngangen (Foto: Marius Fugelsnes 16.02.2015)

Etter kirkens restaurering som sto ferdig i 1953, har flere seksjoner, noe form av våpenhus og sakristi. Våpenhuset, med en stor dør, høyt tak og steingulv, og en portal som leder inn til skipet. Skipet har en gangvei med benker på hver side og langs langveggen, hvor forsamlingen sitter under gudstjenesten.

Skipet har i alt syv vinduer, med fire i nordmuren og tre i sørmuren. Det ene vinduet i nordmuren er veldig lite i forhold til de andre vinduene. Hvis kirken hadde vært symmetrisk, ville det kanskje vært et lite vindu i sørmuren også. I stedet er der en dør, men som ikke er på linje med vinduet. Innvendig er kirken kalket og har dermed hvite vegger i kontrast til kirkens ytre som er murt med naturstein. Skipets tak har form av en trekløvret bordhimling (Lidén 2003: 25). Ellers er taket i gråmalt tre. På hver sin side av korbuen, står et orgel i nord og en prekestol å sør. Prekestolen er malt i samme farge som taket. Jeg observerer at korbuens

muring minner teknisk om sakristiets portaler. Kanskje den har blitt utvidet eller stod i så dårlig forfatning at den måtte gjøres på ny på samme tid som da sakristiet ble bygget.

Fig 4.11. *Skipet fra vest mot øst og korskilleveggen/korbuen mot koret med alteret i østenden* – (Foto: Marius Fugelsnes 13.02.2015)

Koret har også kalkede vegger (jf Fig. 4.12). Vinduene på hver sin side av alteret i østmuren, ser ut til å være murt på en annen måte enn vinduet i midten. Igjen ser vi den samme muringen som i sakristiet. Dessuten er vinduet plassert veldig høyt i muren (se figur 4.7). Ut i fra formen ser vi at de to nederste vinduene er eldre. Døpefonten og alteret er i stein, mens gulvet er i tre. Det står et sølvkors på alteret. I alle vinduer i kirken er det glassmalerier i vinduene. Det virker som det er meningen at de forteller en historie om hva kirken har vært igjennom.

Fig. 4.12. Koret sett mot øst med døpefont alter og de to tidliggotiske vinduene. (Foto: Marius Fugelsnes 13.02.2015)

Det er klart at kirken har vært igjennom flere ombygninger, der store deler er fra moderne tid og knyttet til Konow Lunds restaurering. Det kan man se på sakristiets muring og sammenligne med andre portaler i kirken som er murt med tilsvarende teknikk. Det er likevel flere vinduer som er gamle, blant annet de to i korets østmur. Det at kirkens kor har gotisk stil, mens skipet viser trekk av romansk stil, betyr at byggingen har vært utført på ulik tid.

Frederik Konow Lunds restaurering (1927-1928 og 1953)

Konow Lund ble valgt som arkitekt etter anbefaling av arkitektene Landmark og Greve. Dette arbeidet foregikk mellom 1927-28, mens planene ble laget i 1926 etter Christian Christies tegninger. Arbeidet ble kronet med en festgudstjeneste 16. september 1928 (Hjellestad 1933: 484).

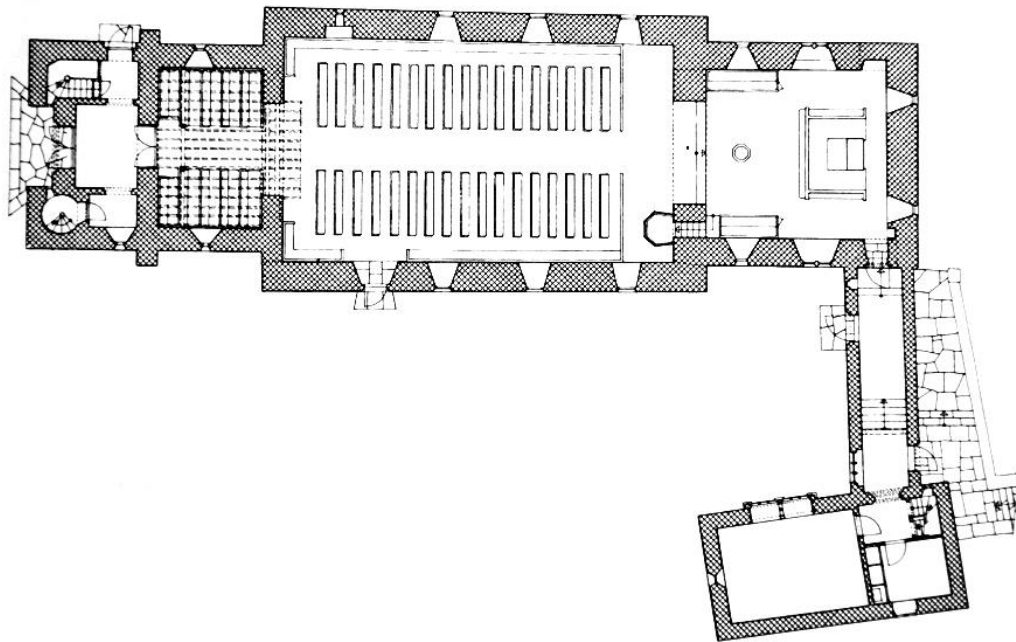

Fig 4.13 Grunnplan av kirken oppmålt av Konow Lund (Storsletten 1994: 1)

Når jeg skal beskrive de enkelte elementene i mer detalj er det nødvendig å legge til grunn hva som definerer de ulike stilarter. Den tidlig-romanske stilretningen kom til Norge ca 1050 og varte til omtrent 1250 (Ekroll 1997: 26). Denne stilretningen kalles den anglo-normanniske stilen og ble blant de viktigste inflytelsene innenfor norsk kirkebygging, særlig i Vest- og Midt-Norge. På Østlandet var kirkebyggerne mer inspirert av dansk og tysk byggestil. Denne stilen var en romansk variant som la stor vekt på rette linjer, med liten vekt på ornamentikk og var inspirert av antikken. Ved kirkebygging var det vanlig at koret var vendt mot øst, og hadde som regel en halvsirkelformet korbue i overgangen mellom skipet og koret. De viktigste portalene hadde gjerne ett eller to par søyler (Ekroll 1997: 25-26). Skipet og koret i Fanakirken er vendt mot øst, slik som i både romansk og gotisk kirkearkitektur.

Korskillemuren (Fig 4.11) ble bygget på ny etter restaureringen av Konow Lund i 1953 (Lidén 2003: 24).

Selv om Fana kirkes skip er i romansk stil, betyr ikke det at det er bevart fra 1100-tallet, men er blitt rekonstruert, blant annet på grunn av en brann der mye av kirken ble ødelagt. Portalene og vinduene er karakteristisk romansk utformet. Med det mener jeg at de har en avrundet utforming.

Fig 4.14. *Romansk vindusportal i skipets nordmur. (Foto: Marius Fugelsnes 13.02.2015)*

Portalen (Fig 4.14) er rekonstruert. Konow Lund hadde som oppdrag å rekonstruere de gamle konstruksjonene med Christian Christies tegninger av kirken som veileder. Det interessante er at deler av kirken bærer preg av gotiske konstruksjoner så vel som romanske.

Fig 4.15. Korets østgavl sett utenfra. Her ser vi variasjoner i murverket. (Foto: Marius Fugelsnes 16.02.2015)

Kirkenbygningens muringsteknikk bærer også preg av forskjellige byggeperioder. Som vist ved Fig. 4.15, er det mye større steinflater rundt de tidliggotiske vinduene enn ved det øverste rekonstruerte. Å mure med store steinflater var vanlig i den gotiske perioden. Et annet trekk er at de ofte ble murt mer uregelmessig enn romanske murverk. Den romanske stilens ideologi var at en skulle mure med så mange steiner som mulig for å binde murverket og gjøre det sterkere (Lidén 1973: 38-39).

Konow Lund hadde som hovedmål å gjenskape mye av det middelalderske, samtidig som han skulle innfri kravene til det tradisjonelle lutherske kirkerommet. Det ble derfor gjort kompromisser. Koret var det rommet som ble gjort mest med. Her ble langmurene senket. Da det ble gjort, fant han spor av det gamle kortaket i gavlmuren. Dette hjalp ham til å gjenskape korets høyde og takvinkler. Taket ble da anlagt i samme stil og takvinkel som over skipet. Korgavlen ble murt opp i full høyde og det ble satt inn et stort vindu høyt i midten av muren (if. Fig. 4.11.). Da Konow Lund skulle restaurere kirken, var det ingen korskillemur, slik det nok hadde vært i middelalderen. Han satte derfor opp en ny mur med en korbue, i tråd med

tegningene og oppmålingen til Christian Christie fra 1862 (Lidén 2003: 25). Vinduene ble også restaurert på grunnlag av de samme tegningene. Vinduene som ikke var fullstendig ødelagt, krevde likevel en viss rekonstruksjon. Også de to vinduene i østmuren måtte til en viss grad rekonstrueres, men ikke mye. Det sto en skillevegg mellom koret og sakristiet fra restaureringen og ombyggingen i 1870-71. Denne ble revet for å gi tilbake korets opprinnelige størrelse. Utformingen av taket i koret er inspirert av andre middelalderkirker, ettersom Konow Lund ikke visste hvordan det opprinnelig hadde vært. Til slutt i koret ble alteret flyttet til sin antatte opprinnelige plass (Lidén 2003: 25). Det ble satt opp et nytt tretårn. Sakristiet ble bygget ut og forbundet med en gang som knyttet det til koret. Våpenhuset, slik det var bygd i 1870-71, ble bygget ut på sidene, slik at gikk mer i ett i vest, som en del av skipet. Alt i våpenhuset og trappegangene stammer fra Konow Lunds restaurering. Skipet, sett fra innsiden, ble formet som en trekløver, hvilket var vanlig i 1600- og 1700-årenes kirkerom. Dette bidro til å skjule takkonstruksjonene. Skipets sørportal ble rekonstruert etter Christies tegninger og oppmåling fra 1862, mens nordportalen som Christie anla ble gjenmurt. For Konow Lund restaurerte kirken, sto det fire store vinduer i langmurene. Disse ble erstattet av tre nye vinduspar som var betraktelig mindre enn de fire gamle. De ble imidlertid gjort større senere grunnet manglende lys i kirken. Muren ble stående uten kalkpussing, noe som begynte å bli normalt på 1920-tallet. Grunnen til dette var at man skulle se grånyansene bedre og for å lettere kunne se kirkens endringer (Lidén 2003: 33).

Hvorfor ble kirken restaurert i 1926-28? Restaureringen og ombyggingen i 1870-71 hadde en målrettet ideologi med å tilpasse seg til det «Lutherske». Det var ikke slik at kirken var i dårlig forfatning i 1920-årene, men heller at folks oppfatning av hvordan kirken så ut som ble utslagsgivende. I et brev fra Fortidsminneforeningen heter det at kirken nå fremstod som en ren vandalisme. Også folk i menigheten stilte seg kritisk til hvordan ombyggingen i 1870-71 hadde blitt utført (Lidén 2003: 24). Også skolebestyrer B. E. Bendixen har i sitt arbeid med kirken stilt seg kritisk til restaureringen og ombyggingen. I 1904 beskriver han kirken slik: «Det er harmeligt at se, hvorledes den gamle, ellers fortjentsfulde mand som da var sogneprest, i forbindelse med kirkens tilsynemænd saaledes har kunnet skjænde den ærværdige kirke, uden forståelse af bygningens karakter og som det synes, uden nogen virkelig nødvendighed. Stiftsdirektionen, som vel kunde have grebet ind, har næååe havt interesse for eller forgribelse af sagen.» Videre skriver han at det ved få anledninger har skjedd lignende med andre kirker, men at ingen hadde måttet lide så mye som Fana kirke (Bendixen 1904: 355-356). Denne utlanningen mot kirkens ombygging, vitner om et splittet

syn på hvordan en kirke på slutten av 1800-tallet skulle se ut, og der kanskje de som stod bak restaureringen i 1870-71 til dels har misforstått sin oppgave. Slik oppfatter jeg i hvert fall situasjonen, og vi har jo bevis på at misnøyen var så stor at kirken i 1926-1928 gikk tilbake til den middelalderske stilpreget og endret mange av elementene som var blitt endret og tilført.

Giddens sin strukturasjonsteori som fremhever strukturens og aktørens gjensidige påvirkning, gir her et dekkende bilde på hvordan aktører påvirker strukturen – og her kirken i fysisk forstand – og hvordan aktørene igjen påvirkes av tidens ideologi. Samtidig skapte kirkens nye utseende debatt og provoserte folk som og så på kirken som ødelagt, og ville gjenskape den. Kirken ble så restaurert med mål om å tilbakeføre middelalderstilen, men tilpasset moderniser behov og nye teknikker.

Ombyggingen i 1870-71

Fig 4.16. Bildet er fra kirkens utside fra ombyggingen i 1870-71 sett fra nord mot sør. Det er altså nordmuren vi ser på bildet. Her kan vi se at kirken er kalkpusset og har mye større vinduer enn i dag, både i skipet og i koret. Takets vinkler er også annerledes, og tårnet er noe spinklere enn det som står i dag. (Kilde: Lidén 2003: 22)

Fig 4.17. Kirken etter ombyggingen i 1870-71 sett fra innsiden fra skipet i vest mot koret i øst. Som vi kan se, er korbuen borte og murene er kalkpusset og lyse. Fra vinduene flommer det lys inn (Kilde: Lidén 2003: 23)

Hva ble da gjort av i forbindelse med ombyggingen i 1870-71 som vakte slik motstand? Og hvordan så kirken ut da Christie startet sitt restaurerings prosjekt? Da kirken ble restaurert eller ombygget ble arbeidet ledet av byggmester Askild Aase. Før ombyggingen ble kirken i 1862 målt opp og tegnet av arkitekt Christian Christie, og Christie hadde trolig en rolle i ombyggingen som arkitekt han også, selv om det ikke kommer klart frem i kildene. Mye av kirkeinventaret som var reddet fra middelalderen, ble fjernet. Arbeidet ble trolig inspirert av datidens oppblomstring av hvitmalte trekirker på Vestlandet. Kirken ble etter ombyggingen malt hvit på innsiden, og store vindusportaler skulle slippe sollyset inn. Det virker som dette var viktig, at kirken skulle ha en lys utstråling (Fig.4.16 og 4.17). Kirken hadde likevel et gotisk, eller ny-gotisk stiluttrykk sett fra innsiden, særlig korets to langstrakte spisse vinduer med spirer på hver side av vindusåpningene (jf. Fig 4.17). Det kom i 1851 en ny lov som gikk ut på at kirker skulle være av en viss størrelse i forhold til innbyggertall. Hvis kirken ikke kunne tilfredsstillte kravet, skulle de rives. Fana kirkes skip ble av den grunn utvidet med 3,5 m. i vest (Lidén 2003: 23). Skipet skal ifølge prost J. Stubs Irgens ha vært 18,9 x 10, 7 m, mens koret var 7,2 x 8,3 m. Tårnhallen var 5,15 x 4,7 m. og sakristiet som da ble reist var 3,2

x 1,5 m. (Bendixen 1904: 358). I koret ble langmurene som nevnt forhøyet til skipets høyde. Taket var nå flatere enn etter Konow Lunds restaurering, og takstein ble lagt over hele kirken, såkalte rutehetter. Et smalt tretårn ble reist over våpenhuset. En av de mest bemerkelsesverdige endringene er at korbuen ble fjernet, og åpnet koret mot skipet (jf. Fig 4.15). De eldre vindusåpningene ble erstattet med nye, store rundbuede åpninger. Dette gikk ut over skipets gamle vinduer som ble revet ut til fordel for den nye ombyggingen, og utformingen av vinduene i skipet fra middelalderen har derfor gått tapt. To store vinduer av lik karakter som de i skipet ble også satt inn i koret i begge langmurene, til tross for at kirken skulle framstilles gotisk. Alteret stod på samme sted som tidligere, var og av tre. Noe av middelalder inventaret til kirken ble overført til Bergens museum, nå Universitetsmuseet i Bergen, deriblant en marmorplate i et relikvieregjemme og en alterplate av kleberstein, samt det krusifikset. Denne alterplaten skal ifølge Bendixen ha blitt misbrukt på det groveste der den ble brukt som inngangshelle foran døren øst. Det var Bendixen selv som fikk denne fjernet og sørget for at den ble fraktet til museet (Bendixen 1933: 358). Til slutt må jeg nevne at kirkemurene ble malt lysegrønne (Lidén 2003: 23), noe som vakte oppsikt blant kritikerne som generelt var misfornøyde.

Hvorfor ble da kirken endret og ombygd i 1880-årene? Midt på 1800-tallet økte den generelle interessen for religion. Lidén mener dette kan ha en sammenheng med at «konventikkelplakaten» ble opphevet. Den ble i 1741 innført for å sette strengere rammer rundt lekfolks muligheter til å forkynne religion. Konventikkelplakaten ble avskrevet i 1842 og erstattet av dissenterloven i 1845 som åpnet for dannelse av frimenigheter med egne prester eller forstandere (Lidén 2003: 21-22). Dette satte også sitt preg på kirkerommene. Kirken skulle vekk fra det middelalderske, som gjerne var fargerik og pyntet. Grunnen til dette var at dette ble oppfattet som verdslig og ikke i tråd med Luthers lære. Det er nok nettopp av denne grunnen at korsilleveggen ble fjernet, slik at koret skulle åpne seg mot skipet og ta imot alle. Dagslys fra store vindusåpninger og hvitfargede vegger skulle prege kirkens indre i en mer nøktern og «ren» stil med nygotisk preg. Kirkens nye protestantiske ideologi var dermed med på å forme kirken. Det var likevel ikke bare derfor kirken ble ombygget. Kirken var i dårlig forfatning, og ved bispevisitasen i 1868 fant kirken ut at noe måtte gjøres. Gulvet i skipet måtte skiftes ut, så vel som våpenhusets sørside og mer. Mye av påvirkningen til at kirken ble ombygget fremfor reparert, kan dessuten være at presten hadde stor innflytelse på hvordan kirken skulle utformes. Han ville blant annet ha et sakristi (Hjellestad 1933: 480), og det er grunn til å tro at det var presten som oppfordret til

ombygging fremfor en mindre drastisk restaurering. Som Bendixen beskrev i sin tirade mot kirkens utseende fra denne ombyggingen, var han svært kritisk til prestens manglende kunnskaper om kirkebygging (Bendixen 1904: 356). Lidén skriver at kirken ble kjøpt tilbake fra private eiere av menigheten selv i 1720-årene, og dette ble oppfattet som udemokratisk (Lidén 2003: 22).

For å oppsummere ser det ut til at kirken i stor grad ble bygget om på prestens premisser. En restaurering var nødvendig ettersom det stod dårlig til med bygningen, men det hele endte med en mer omfattende ombygging, som resulterte i at kirken endret karakter. Kirken ble bygget noe større for å innfri kravene om størrelse i forhold til antall innbyggere i Fana. Så hvis jeg skal trekke inn Giddens' strukturasjonsteori igjen, vil jeg påpeke at kirken skiftet eiere og ble nå eid av menigheten framfor privatpersoner. Det resulterte i at kirkens rådende ideologi ble avgjørende for kirkens utseende. Kirken skulle bli et inkluderende sted og fremme den protestantiske tro. Hvorvidt kirkens brukere var misfornøyd med den «nye» kirken, vet jeg ikke, men de som hadde god greie på kirkearkitektur og bygningskonservering var rasende over at kirkens eldre utseende ikke ble tatt vare på. En kan si at denne ombyggingen dannet en splittelse mellom menigheten og Fortidsminneforeningen. Kirken ble nok likevel mer brukt, men det var nok på grunn av den økte interessen for religion framfor kirkens nye utseende.

Christian Christies måler opp kirken (1862)

Arkitekt Christian Christie utførte oppmålinger, tegninger og grunnplan for Fana kirke i 1862 slik den så ut den gang, og disse tegningene gir oss et helt klart bilde på kirkens konstruksjoner. Tegningene kom til nytte da Konow Lund skulle restaurere kirken, og de har også vært en viktig kilde for Bendixen, Hjellevad, Larsen og Lidén i sine arbeider med kirkens bygningshistorie. Foruten disse tegningene har Christie også opplyst kirkerommenes mål per. 1862. Kirkens skip var 18,525 x 13,975 m, Kirkens kor var 10,2 x 11,3 m og korbuens åpning var 4,40 m (Bendixen 1904: 356).

Fig. 4.16 viser en rekke forskjellige elementer. Fra nå av vil jeg omtale hvert enkelt element med et nummer der nummeret kommer i logisk kronologisk rekkefølge i forhold til elementene på figuren.

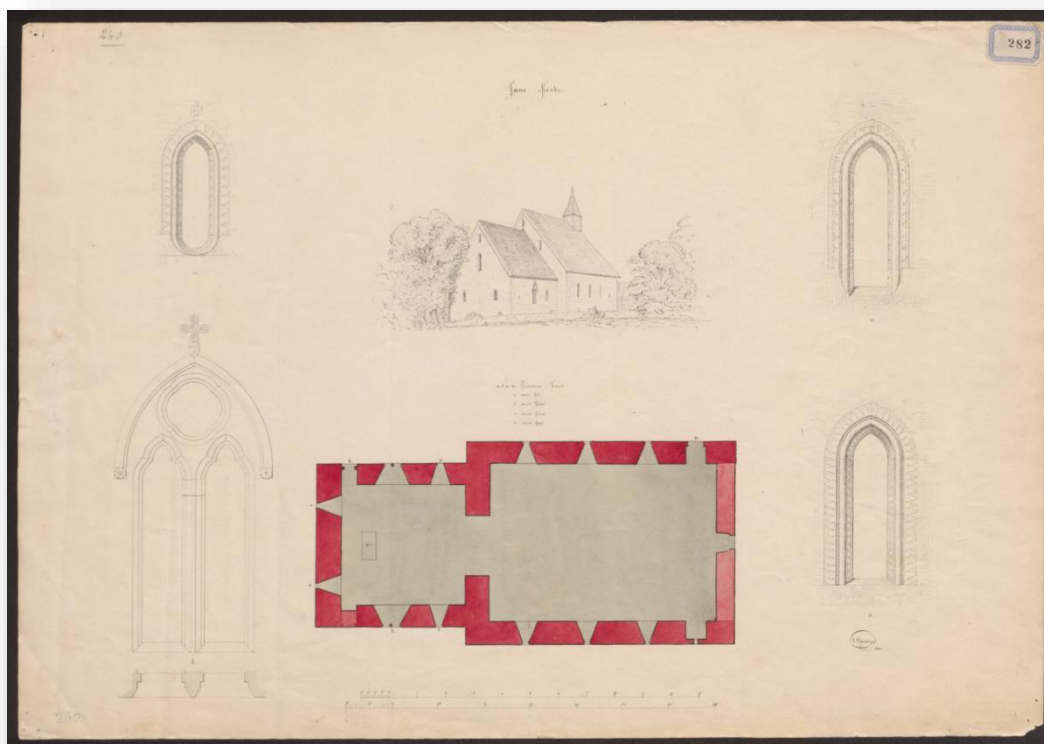

Fig. 4.18. Tegninger av Chr Christie 1862 (Kilde: Riksantikvaren)

Første element vil da omtales Fig. 4.18 (1). Figur 4.18 (2) viser kirkebygget sett fra utsiden er tegnet, og viser slik den så ut i 1860, før kirken ble restaurert i 1870-71 (Bendixen 1904: 350). Kirken er tegnet fra sørøst, altså fra kirkens bakside med en skrå vinkel. Dette er nok gjort for å få med de ulike delene av kirken, uten at vesttårnet blokkerte sikten for skipet og koret. Fig 4.18 (1) viser det ett av de to tidlige gotiske vinduet jeg har beskrevet tidligere, med foto i Fig. 4.7. Ut fra denne tegningen kunne Konow Lund vite at denne type vinduer hadde overlevd den destruktive ombyggingen i 1870-71. Fig 4.18 (3) viser det gotiske vinduet som ble reparert på den ene siden av Konow Lund (Fig 4.5). Vi ser også at kleberinnfatningen rundt samsvarer med den på Christies tegning. Også når det gjelder grindeverksvinduet (Fig 4.18 (4)) ser vi hvordan det var før 1870-71-ombyggingen. Dette vinduet som ble fjernet, ble igjen rekonstruert av Konow Lund. Rekonstruksjonen er avbildet i Fig 4.4 Det er verdt å nevne at Christies tegninger viser et kors på toppen av vinduet, noe som ikke kan sees i dag. Denne detaljen har altså blitt utelatt av Konow Lund. Grunnplanen av kirken som er vist i Fig 4.18. (5), er vesentlig enklere i forhold til tegningen fra 1999 jf. (Fig 4.2), med færre elementer og færre kirkerom. Sakristiet var ennå ikke bygget, og det ser heller ikke ut til å ha hatt noe våpenhus eller gang, og at kirken hadde direkte inngang til skipet. Ifølge Bendixen skal

imidlertid kirken ha hatt to våpenhus av tre, eller stav i 1722, men plantegningen viser kun skipet og koret. Fig 4.18 (6) viser også et vindu i koret.

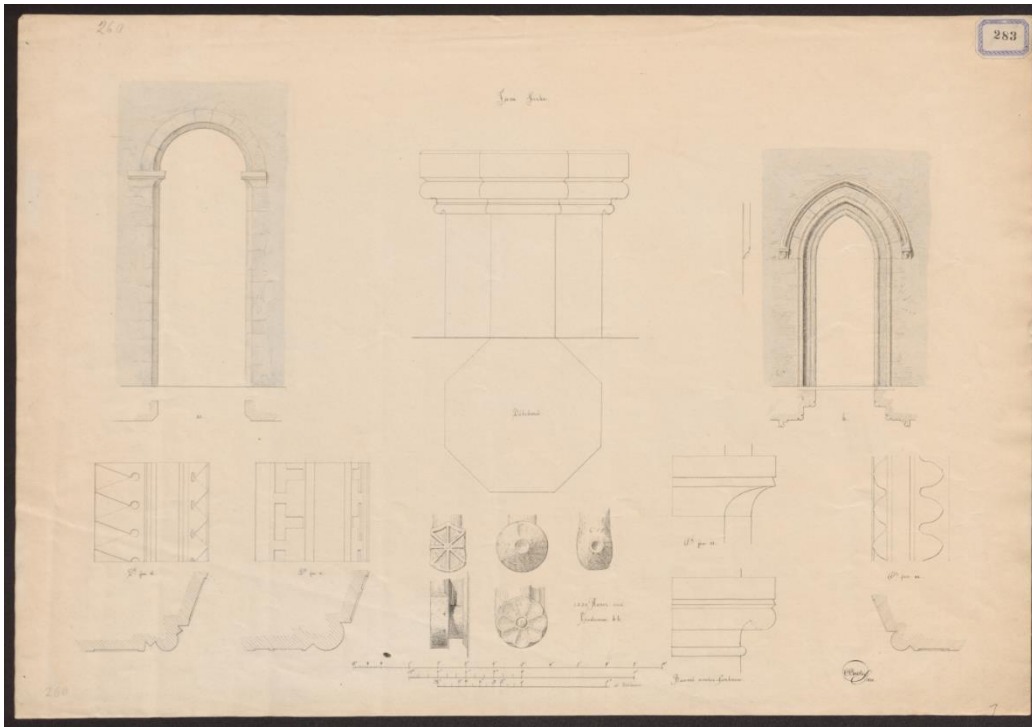

Fig 4.19. Tegninger av Christian Christie. Tegningene i figuren vil bli nummerert lik som Fig. 4.18. Kilde: Riksantikvaren

Bendixen har selv sett og studert disse tegningene og forklart hva disse figurene. Siden ikke alle figurene er like åpenbare, støtter jeg meg derfor til Bendixen. Fig. 4.19 (1) viser vestdøren, som har romansk profil. Fig. 4.19 (2) er en profiltegning av døpefonten. Fig. 4.19 (3) viser døren i koret i gotisk utforming. Fig. 4.19 (4) viser detaljer fra de to mindre korvinduene. Fig. 4.19 (5) tar for seg avslutningene til overslagsvinduet i de store vinduene i koret. Fig 4.19 (6) viser overgangen, eller en gesims i korbuen, mens i Fig. 4.19 (7), i likhet med (4) viser detaljer fra et av de mindre korvinduene (Bendixen: 1904: 351). Christies oppmåling og tegninger viser mange trekk som går tilbake til middelalderen, noe Konow Lund har brukt til å rekonstruere ulike elementer fra den perioden.

Brann og gjenoppbygging (1644)

Kirken har blitt truffet av lynet minst tre ganger. Da lynet traff kirken i 1894 og i 1819 gjorde det ikke noen nevneverdige skader. I 1644 derimot resulterte et lynnedslag i ødeleggelsen av et tårn, samt en destruktiv brann av brennbart materiale. Det antas at kirken har hatt et

steintårn i middelalderen, lik som Olavskirken på Avaldsnes, men at dette kan ha blitt ødelagt i 1644 (Bendixen 1904: 355) (Lidén 2003: 10).

Når dette tårnet ble bygget, er usikkert. Det kan tenkes at det ble bygget da biskop Arne utvidet kirken, eller senere da kirken ble kongelig kapell. Det er ikke noen synlige spor av tårnet fra middelalderen, men under Konow Lunds restaurering i 1926-1928 ble det funnet rester av tårnfundament. (Lidén 2003: 28)

Det ble for øvrig bygget et nytt tårn i 1661 etter reparaasjonene og restureringen som ble foretatt på grunn av brannen (Bendixen 1904: 355). Deler av dette tårnet står den dag i dag, der delene som er bygget i tre, satt opp av Konow Lund, men forsterket der det var nødvendig, for eksempel ved stålbjelkene over kirkeklokkene.

Fig 4.20. *Trappen opp til tårnet med portal og vindu. (Foto: Marius Fugelsnes)*

Det var ikke bare tårnet som ble ødelagt. Også skipets vestgavl var i såpass dårlig stand at den måtte rives og bygges på nytt. Grunnen til at den ble rammet, var at den stod i forband med tårnet. Ifølge Christies oppmålinger skal den nye gavlen ha vært flyttet minst én murtykkelse vest for den gamle gavlen (Lidén 2003: 17). Etter Bendixens vurderinger ble kirken sannsynligvis noe kortere i vest, ettersom man på hans tid kunne se spor av grunnmuren der (Bendixen 1904: 355). Det er sannsynligvis tårnfoten han har sett, som jo var et vesttårn. Det ble imidlertid bygget et våpenhus her i stedet for å bygge tårnet på nytt (Larsen 1980: 363).

Våpenhuset skal ha vært et stavbygg, ifølge en besiktelse fra 1722 (Lidén 2003: 17). Det ble likevel bygget et nytt tårn senere, som tidligere nevnt med ombyggingen fra 1870-71, som igjen ble erstattet i 1926-28 restaureringen. En kan se at skipets langmurer skyter forbi den nye gavlen. Byggeprosessen var kostbar og tidkrevende. Fra 1644 tok det tok 16 år fra å bygge klokketårnet og den nye gavlen, og det skal ha kostet omkring 300 riksdaler (Liden 2003: 17). Selv om kirken stod ferdig i 1661, ble de vesentlige delene av kirken ferdig i 1651. Denne trege prosessen skyldtes dårlig økonomi, og kan ha vært en konsekvens av at prestegården gikk dårlig. Detaljene rundt kirkens økonomi fra denne tiden vet vi lite om, bortsett fra et skriv fra Armaldus Fine fra 1665, der han beskriver forholdene. Han nevner blant annet at det kalde klimaet holder dyrebestanden nede, noe som dermed har påvirket gårdsdriften og kirkens økonomi (Hjellestad 1933 II: 629). Jeg vil gå nærmere inn på prestegården i landskapsanalysen. Kirkens anstrengte økonomi var nok grunnen til at våpenhuset ble bygget i tre, også. Inventaret ble oppgradert under restaureringen, der mye av det var gått tapt i brannen. Skipets vestgavl ble bygget på nytt etter ødeleggelsene (Hjellestad 1933: 459)

Fra ca. 1530 og fram til brannen, stod det et blytak som etter brannen ble erstattet av et tak av samme type. I 1689 ble det imidlertid lagt pannetak over både kor og skipet i 1693. I skipets midtgang ble hellegulvet jevnet ut. Det var hellegulv her for at man skulle kunne begrave folk under kirkegulvet, noe som var vanlig fram til det ble forbudt i 1805. I 1652 fikk kirken innlagt nytt tregulv i koret, og på samme tid ble det lagt nytt tregulv under den tids kvinnestoler på nordsiden. Kirken fikk en nye katekismustavle i 1662 fordi den forrige var utdatert. I kallsboken fra 1828 beskrives tavlen som «meget hoi med mange udskaarne figurer, rigt utstyret og malet, men uden noget billede på lærret» (Lidén 2003: 19). Denne tavlen skal ha vært av barokk karakter og hadde en framstilling av nattverden. Rundt samme år kirken fikk en ny katekismustavle, fikk den også ny prekestol. Døpefonten var blant de få tingene som ikke ble ødelagt, og den bestod fra middelalderen og etter restaureringen. Det er viktig å nevne at døpefonten stod ved nordportalen i skipet, hvilket i dag er høyst uvanlig da vi er vant med at døpefonten står i koret, ved alteret. Vest i skipet var det fortsatt gallerier. Slik som i dag, hadde kirken på denne tiden glassmalerier i rutene, men likevel ikke de samme som står i vinduene i dag. Den fargerike, blomsterdekorerte altertavlen som senere ble brukt til dørterskel, skal ha gitt kirken et festlig preg. Prekestolen skal ha vært av samme fargerike karakter, og det er liten tvil om at prekenen var gudstjenestens høydepunkt, noe som plasseringen av den viser (Lidén 2003: 19). Lidén mener at kirkerommet gjenspeiler

samfunnshierakiet på 1600-tallet. Gud var over kongen og presten på sin framhevede prekestol skulle fugere som en mellommann mellom kongen og folket. Ellers var også forsamlingen delt inn etter rang. Prestefamilien og gårdseierne fra Milde og Stend satt i lukkede stoler på vestgalleriet, mens biskopens stol stod under det store buede vinduet i korets sørvmur. De med kapital til det, betalte for fast plass i forsamlingen, der gårdsnavnene muligens ble malt på benkene (Lidén 2003: 19-22). De fattige ble også underholdt i form av den delen av tienden som skulle gis til de fattige. Etter reformasjonen ble det lovfestet at andelen av tienden som skulle gå til de fattige, ikke lenger skulle gå til dem. I 1665 klaget sognepresten ved Fana kirke over at bøndene likevel beholdt andelen som de ikke lenger skulle ha (Larsen 1980: 171).

Det var ikke til å komme utenom at kirken krevde en restaurering hvis den ikke skulle rives. Dette var det imidlertid svak økonomi til. Det skal sies at kirkens vesentlige deler stod klar i 1651. Hvorvidt det betyr at det fra da av ble holdt gudstjenester, er uvisst, men mulig. En ser en helt klar forskjell på kirkens ideologi og utformingen av kirkerommet på denne tiden i forhold til i 1870, da ombyggingen skjedde. Kirkerommet fra restaureringen etter brannen gikk dessverre tapt, men historien rundt ombyggingen fikk dypere innhold med opplysningene om kirkens hierarki på 1600-tallet. Dette er eksempler på hvordan samfunnet stadig er i endring, og med det er også kirken. På denne tiden var kirken en sognekirke og en av to kirker i Fana. Den andre stod på Birkeland. Før dette ser kirken ut til å ha hatt en annen status.

Kirken blir kongelig kapell (1308)

Fra middelalderen er det bevart flere brev som viser at Fana kirke hadde en søregen status. I 1308 fikk kirken et pavebrev fra pave Clement V til kong Håkon Magnusson som la frem at 14 kirker skulle la seg vie til kongelig kapell. Disse 14 var Fana kirke, Olavskirken på Avaldsnes, prestekirken på Sørbo, videre tre kirker i Bergen- Apostelkirken, Katarinakirken, og Allehelgenskirken, dessuten St. Ludvigs kapell på Tyssøy, Laurentiuskirken i Egersund, Laurentiuskirken på Lista, Mikaelkirken i Tønsberg, Mariakirken i Oslo, Mariakirken på Tromsøya og Nikolaikirken på Herdla (Helle 1999: 75). Av disse er det bare de tre førstnevnte, altså Fana kirke, Olavskirken på Avaldsnes og prestekirken på Sørbo på Jæren som fortsatt står (Helle 1999: 56). Tre av de kongelige kapellene skal ha hatt tilhørende hospital: Fana kirke, Katharinakirken i Bergen og Stefanskirken i Tønsberg (Lidén 2003: 12). De kongelige kapellene skulle utgjøre en egen organisasjon, der prosten ved Apostelkirken i Bergen skulle være leder. Prosten skulle bli kalt kongelig kapellmagister, samt at han skulle

bruke bispestav, mitra og ring i Apostelkirken i kongens nærvær og i tillegg lyse velsignelser slik biskopen gjorde det, hvis det ikke var noen biskop tilstede som kunne utføre det. Han hadde også rett til å inspisere kapellene og irettesette prostene ved mindre alvorlige forseelser (RN III 448, DN III, 148). I 1303 kom et gavebrev fra biskop Narve for kannikene – dvs. korsbrødrene ved Apostelkirken i Bergen. Her skulle Korskirken i Fana overertas av Apostelkirken i Bergen, og den daværende sognepresten, Hugo, hadde frivillig gått av. Dette innebar at kirken skulle tilhøre kannikerne med alle inntekter, bortsett fra de som gjaldt selve kirkens vedlikehold (RN III, 136, DN III, 67). Dette ble for øvrig stadfestet av kong Håkon Magnusson i et eget brev (RN III, 137 DN III, 67). Det kan selvsagt ha spilt en rolle for at Fana kirke ble et kongelig kapell, siden den ble gitt til Apostelkirken i Bergen under deres organisasjon.

I forbindelse med Fana kirkes nye status, ble det satt i gang ny bygging. Fana kirke ble oppjustert og det var først og fremst koret der det ble satt opp to vinduer og partaler øst i sørmuren. Det er også hevdet at tårnet ble bygget da kirken ble et kongelig kapell, ut fra parallelle forhold ikke minst på Avaldnes med sitt vesttårn, der også denne kirken var et kongelig kapell. I tillegg hadde også steinkirkene på Voss og Kvinnherad tilsvarende tårn (Lidén 2003: 12). Tårnet i kirken på Voss er høyt med et staselig gjennomgangsrom og er 7 m langt og 7, 12 m bredt. Nøyaktig hva disse store tårnene skulle brukes til vet en ikke. Lidén har en teori om at det var tårnfoten som var viktig, og at kanskje døpefonten stod der, eller at kanskje kongen satt der og den ble brukt som et galleri (Lidén 2003: 12). Med byggearbeiderne i 1308 fikk kirken denne sørportalen som er plassert ned i sørøstre hjørne i koret. Dette er en uvanlig plassering av en korportal, men det forekommer også i Olavskirken på Avaldsnes. Portalen står på samme sted den dag i dag. Grunnen til at den ble plassert der kan være at prester og diakoner skulle etter reglene sitte på benker langs langmurene, og derfor ville en portal her bli blokkert av disse benkene (Lidén 2003: 12).

Grindeverksvindue (jf. Fig. 4.4) er fra denne tiden, med det forbehold at det i dag er rekonstruert til å se ut som konstruksjonen fra 1308-byggearbeidene. Denne typen vinduer ble introdusert av England rundt 1270 i mer detaljerte utgaver. De ble en type enkle bergenske «standardvinduer» og var også tilnærmet lik to grindeverksvinduer i Olavskirken på Avaldsnes (Lidén 2008: 29). Disse ble populære i Bergen og øvrig på Vestlandet og ble brukt blant annet i Kvinnherad kirke og Avaldsnes kirke (Lidén 2003: 13). De gotiske vinduene ligner vinduer som finnes i Bergen domkirke og skiller seg både i størrelse og stil fra de andre vinduene i kirken. Foruten de tidlige gotiske vinduene i østgavlen, finner vi trekk i de andre

korvinduene som passer til denne tidens byggearbeider, med midtpost, spisse kløverbladsbuer, firpas og overslagsbue (Bendixen 1904: 355). Ombyggingen i 1300-tallet bærer preg om et ønske om å gi Fana kirke et vakkert utseende og vise rang og status (Larsen 1980: 173).

Kirkeklokkene er også fra middelalderen og fra tiden før 1315. Klokkene skal ha blitt laget av en Jakob, i følge de latinske innskriftene

«AVE:MARIA:GRA:CI:A:PLE:ADO:NUS:TECUIACOB» som betyr «Vær hilset Maria nådekirke, Herren være med deg, Jakob laget meg» (Lidèn 2003: 12). Klokkestøperen Jakob har også bygget kirkeklokkene i Gjerde kirke i Etne som dateres til 1315. Det vil si at klokkene i Fana sannsynligvis er fra omtrent samme tid. Det er tre i Fana kirkeklokker der med forskjellig størrelse. Den minste har ingen latinsk innskrift, men er likevel vel så gammel (Larsen 1980: 174). Den største av dem er utstyrt med en fugl, som kan tolkes i bibelske sammenhenger, og det at kirkeklokkene befinner seg så høyt oppe.

Fig 4.21. Den største kirkeklokken med dekorasjon (Foto: Marius Fugelsnes)

I dag er den ene døren i skipets sørportal utsmykket med et dørhåndtak formet som en løve. Dette dørhåndtaket stod i høymiddelalderen i inngangsdøren (Fig. 4.22). Løvehodet som henger i sørportalen i dag, er en rekonstruksjon, og det opprinnelige løvehodet er bevart i Universitetsmuseet i Bergen. Løvehodet har en ring festet i gapet, og er omgitt av en krans av heraldiske liljer, og hjerteformede seksbladete roser. Løven skal trolig være en kirkevokter i symbolsk forstand. De kongelige benyttet ofte liljer og roser som merker på våpenskjold segl, mynter osv. Det kan dermed gi en indikasjon på at kransen kan ha vært et kongelig symbol og dermed at kirken var et kongelig kapell (Larsen 1980: 174). Utover dette, er det ikke mye

inventar som er bevart fra middelalderen, trolig mye grunnet brannen i 1644 og ombygningen i 1870-71. I 1442 vet en at kirken fikk en pengegave av Herman Lange som skulle brukes til blytak i kirken. Vi vet at i hvert fall korets tak en gang var dekket av bly (Larsen 1980: 175).

Fig. 4.22. Et rekonstruert dørhåndtak fra høymiddelalderen. Figuren kan være et bilde på at kirken var et kongelig kapell. (Foto: Marius Fugelsnes)

Hva innebar det å ha status som kongelig kapell? I 1303 ble kirken avstått til korsbrødrene ved Apostelkirken i Bergen. Dette var for å bedre inntektene deres. Kongen Håkon Magnusson var tilstede for dette og dagen etter sendte han ut et brev om at betingelsene skulle bli overholdt. Korsbrødrene ved Apostelkirken tilhørte kongens kapellgeistlighet. Denne ordningen var til stor fordel for kongen, ettersom inntektene ble forbedret uten tap av kronens eiendommer. Prost og kapellgeistlighet ble brukt til kansillitjeneste, som diplomatiske utsendinger og til øvrig kongstjeneste (Larsen 1980: 168). Det ble strid rundt dette. I 1319 forsøkte biskop Audfinn tilbakekalle gaven fra biskop Narve av Fanakirken til Apostelkirken. Grunnen til dette var at han mente at kapellmagisteren og korsbrødrene ved Apostelkirken ikke hadde overholdt sine betingelser. Det ble klaget over at korsbrødrene tok den delen tienden som skulle gå til de fattige til seg selv. Dette hadde pågått over tid og gikk hardt utover de fattige. I Gulatingsloven skulle tienden fra 1120 deles inn i fire deler mellom, kirken, presten, biskopen og de fattige (Larsen 1980: 170-171).

Så kongemakten med korsbrødrene hadde mye makt da kirken ble et kongelig kapell. Det skulle i utgangspunktet være en ordning som gjorde at bøndene fikk litt tilbake i en avtale som til tider ble brutt. Kirken ble til gjengjeld oppgradert, og det så ut til at det stod bra til med økonomien ut i fra arbeidet som ble gjort.

Kirken grunnes på ny (1228)

I det før nevnte brevet fra pave Gregor IX står det blant annet: «Fra vår ærverdige bror, biskopen i Bergen, er vi blitt ydmykelig bønnfalt om å oppta Den hellige kors' kirke og hospital på Fana under salige Peters og vår beskyttelse, da han sammen med menn som står i Herrens tjeneste, lot kirken og hospitalet grunne på ny» (Larsen 1980: 159). Når der står at kirken skal grunnes på ny, kan det betyr nok det at det har stått en kirke her før vernebrevet kom i 1228. For meg virker det som om kirken skulle få et påbygg og pusses opp. Skipet står som sagt i romansk stil, mens koret er bygget i gotisk stil (Bendixen 1904: 354-355). Det kan virke som om koret ble bygget etter dette pavebrevet kom, mens skipet bestod. Dette var en byggeteknikk som ble avlastet til fordel for gotisk stil fra slutten av 1100-tallet av (Larsen 1980: 161). Bendixen skriver om dette: «Biskop Arne, der blev viet til biskop i sistnævnte aar, anmodede paven om at tage det nye anlæg i apostolisk værn, og 27. juli 1228 udstedte pave Gregor den 9de sit beskjærmelsesbrev for kirkens sognepræst (rector ecclesiæ) og brødrene, som der tjente Gud. Det er dog sandsynligt, at her har staaet en ældre kirke, som blev ombygget og utvidet af Arne» (Bendixen 1904: 352). Bendixen mener altså også at kirken har blitt ombygd og ikke revet av biskop Arne, og at det alt stod en steinkirke her i romansk stil, og da som et enkelt rektangulært bygg. Da ordren fra paven om nygrunning kom i 1228, var den romanske stilen på vei ut, og store deler av Europa gikk gjennom et tidsskifte. Romansk stil ble erstattet av gotisk stil (Ekroll 1997: 42). Skipet er sannsynligvis derfor den eldste delen av kirken, mens koret kan være bygget etter 1228. Det er ikke mye vi vet om 1228-konstruksjonene, men vi vet blant annet at kirken hadde murpartier som ble muret igjen og brutt ut i 1870-71 med ombyggingen. Da fant man spor av en dristig muremetode, som blant annet fins i østgavlen, med store steiner og uregelmessig form enn det eldre romanske murverket. Det skal sies at dette var krevende arbeid og krevde den ypperste kalkmørtelen. Denne stilen ble introdusert på Vestlandet i 1200-årene. Det er i disse to murpartiene vi finner disse tidlige gotiske vinduene med spissbuer som er noe avrundet (jf. Fig 4.7.). Som Lidén skriver, er vinduet omgitt av en tunget bård (Lidén 2003: 9). Tilsvarende vinduer finner vi også, i sør- og nordmuren, men der de er delvis rekonstruert (jf. Fig 4.5). Disse tidlige gotiske

vinduene er ganske unike i norsk kontekst. Når kirkens kor ble murt, ble trolig kirkens korbue skåret ut av kirkens daværende østgavl, altså det som ville vært skipets østgavl (Lidén 2003: 10).

Hvorfor ble kirken bygget slik? Koret ble bygget i gotisk stil, selv om den gamle kirken var i romansk stil. Grunnen til dette kan være at en valgte å bruke midlene på koret, og det ikke var behov for å rive hele kirken for så å bygge på ny. Romansk stil var også på vei ut i Norge, og en ville av den grunn ikke reise de nye konstruksjonene i kirken i en stil som var utdatert (Lidén 2003: 9). Året 1228 må ha vært et stort år for kirken da den blir anerkjent av paven og blir oppgradert til en større og mer innholdsrik kirke.

Kirkens første konstruksjoner (ca. 1150?)

I perioden 1150-1250, da Fana kirke antakelig først ble bygget, var det mye politisk uro i landet. Likevel er dette blant de mest aktive byggeperiodene i middelalderen når det gjelder kirke. Dette var den høyromanske perioden. Stridighetene mellom Magnus Erlingsson og Sverre Sigurdsson førte til at store deler av aristokratiet ble byttet ut (Ekroll 1997: 29).

Det er klart at den omfattende bygningshistorien har gjort det vanskelig å estimere kirkens alder. Det er murpartiet og en rudbuet rent romansk portal i skipets sørmur som indikerer at steinkirkens tidligste konstruksjoner stammer fra midten av 1100-årene. Hvis vi skal tolke Christies notater, kan det virke som om kirken var en rektangulær langkirke på denne tiden lik som den eldste steinkirken i Kinsavik (Lidén 2008: 25). Christie fant spor av tilsmurede åpninger som enten kan ha vært vinduer eller nicher. Dette er også en likhet Fana kirke har med Kinsavik kirke med slike tilsmurede åpninger. Før Fana kirkes ombygging i 1870-71 skal de også ha vært omtrent av lik størrelse (Lidén 2008: 25-26).

Skipet viser i dag lange, runde buer i utformingen av portalene og vinduene. I denne perioden ble kirkeorganisasjonen utbygd og en ny organisasjon med erkebispesete i Nidaros i 1152/53. Byene vokste og ble mer konsentrert ettersom handel, håndverk og økonomisk makt ble sentrert der. Geistlige, men også privat personer av høy rang fikk ofte ansvar for byggingen. Dette var folk som gjerne hadde sentrale oppgaver innenfor kongedømmet. Ved Fana kirke er det mulig at geistlige stod for en tidlig trekirke i Fana, men etter alt å dømme tror jeg heller det er kongen som har stått for Fana kirke. Dette kommer jeg tilbake til i kapittel 6.

Med tanke på teorien om at det kan ha stått en trekirke på Fana, kan ikke dette bevises uten arkeologisk utgravning under kirken. Det har vært foretatt en slik utgravning under Kinsarvik kirke i Hardanger. Her er det arkeologisk påvist at det har stått en trekirke fra midten eller slutten av 1000-årene. Sporene som ble funnet var stolpehull. I jorden ble det også funnet mynter fra kong Harald Hardrådes eller hans sønners tid. Det er dette som tyder på at trekirken var fra 1000-årene eller noe senere. Trekirken hadde da stått der som den nåværende steinkirkens skip står (Lidén 2008: 13). Det er selvsagt mulig at det har stått en tilsvarende trekirke på Fana, og det er da i så fall mulig at den første kirken kan dateres helt tilbake til 1000-årene. Dette kan imidlertid ikke bevises så lenge det ikke er blitt arkeologisk undersøkt..

Dersom kirken ble bygget før 1228, har den kanskje blitt reist rundt 1150 i Gillesønnenes tid, altså Harald IV Magnussons, tid. Dette blir basert på bygningsstilen (Hjellestad 1933: 450). Kirkeskipet er bygget i romansk stil med runbuede dør- og vindusportaler. Da biskop Arne fikk vernebrevet om å grunne kirken på ny, ville det da være merkelig dersom han bygget skipet i romansk stil og koret i gotisk stil, ettersom romansk stil var utdatert i 1228 (Hjellestad 1933: 4499). Derfor kan en anta at kirkens skip er fra før den tid, ettersom det er to byggeperioder inkludert i de eldre delene av kirken. Det fins likevel ikke noen skriftlige kilder som omtaler Fana kirke, så her må analysen bygges på murverk, stil og de eldste kildene som beskriver kirken (Hjellestad 1933: 450). Vi vet ikke så mye mer om Fana kirkes tidligste konstruksjoner. Som vi vet har den hatt et tøft «liv» med brannen og de mange restaureringer. I ifra Lidéns murverksanalyse kommer det fram at kirken må ha vært like bred som den som står der i dag, og hatt en sør og nordportal som stod like ovenfor hverandre vest i skipet og tre vinduer i hver av langmurene (Lidén 2003: 9). Kanskje dette er grunnen til at dørhåndtaket med løvehodet (Fig 4.22.) senere ble plassert i skipets sørportal, fordi den fungerte som en hovedinngang i fra gammelt av. Fig 4.19. (1) viser en slik romansk portal. I dag er som kjent vestportalen ved våpenhuset kirkens hovedinngang. Gulvet var av stein eller heller. Det var ingen benker, og det var vanlig å stå eller knele på denne tiden. Det var bare de av høyest rang som hadde sitteplasser. Prekestol fantes det heller ikke, bare en flyttbar lesepult (Hjellestad: 1933 454). Ut i fra Christies observasjoner skal det ha vært noen tilsmurte portaler i skipet, men disse forsvant i 1870-71-ombyggingen. Lidén mener at siden kirken ikke viser spor av romanske trekk i koret, kan det tyde på at kirken bare var en enkel rektangulær bygning inntil 1228 da koret i så fall ble bygget. I et annet tilfelle, i Kinsarvik kirke, har kirken vært et rektangulært bygg, der den først på 1600-tallet fikk et særskilt korutbygg (Lidén 2003: 9).

Dette trenger for øvrig ikke å ha noen sammenheng med Fana kirke, men det er spor som peker mot at Fana kirke ikke fikk en særskilt korutbyggelse før 1228.

Så kirkens romanske konstruksjoner ble bygger før 1228, og var muligens en rektangulær bygning med to portaler på hver sin side og seks vinduer i langmurene. Det var ingen prekestol, men en flyttbar lesepult. Hva forsamlingen angikk, måtte de stå eller knele. Hva forteller dette? Gudstjenestene ser ut til å være mindre regelbundne på denne tiden, og det var ikke så viktig hvor presten prekte fra. Det virker som om selve gudstjenesten har endret seg med årene. Der bygget var enkelt og med lite utsmykninger, tross en relativt stor størrelse, bar også gudstjenesten preg av dette, i en litt enklere form uten så mange regler å forholde seg til i forhold til kirkerom og struktur. Samtidig skal det nevnes at de «viktigste personene» fikk sitteplasser i kirken. Så som vi ser senere i tiden, var det også et klasseskille i kirkens yngre dager.

Hospital – før 1228

Pavebrevet fra Gregor XI fra 1228 indikerer at det på denne tiden allerede er et hospital her, ettersom han omtaler «det hellige korsets kirke og hospital» (Bendixen 1904: 352).

Vernebrevet og en senere klosterfortegnelse fra ca. 1300 er de eneste kildene vi har som omtaler et hospital.

Det kan tyde på at hospitalet fortsatt var i drift på 1300-tallet, dvs. etter at det var blitt et kongelig kapell. I 1779 skal det fortsatt ha stått rester av grunnmuren til hospitalet igjen. Bygget lå like ved kirken på vestsiden ifølge Bendixen (Bendixen 1904: 354). I dag vil slike rester eventuelt være skjult under torv, og det vil kreve arkeologisk utgravning for å finne det igjen (Larsen 1980: 161). Plasseringen av hospitalet antyder at kirken og hospitalet var knyttet sammen. Behovet for et hospital kan være aktualisert av å være et pilegrimsmål. Mange syke skal ha dratt til kirken for å bli helbredet og det var nok av den grunn behov for tilsyn for de syke. Dermed ble et hospital bygget og drevet av «brødrene i Fana» (Hjellestad 1933: 448). Et lite stykke nordvest for kirken ligger en haug som ennå kalles «Krykkjehaugen». På dette punktet vil tilreisende ha fått øye på kirken og kastet fra seg krykkene. Denne tradisjonen skal angivelig ha pågått i lang tid og tok først slutt litt etter reformasjonen da Peder Krag ble prest i kirken. Han skal ha kjørt vekk seks hestelass med krykker og var lei av at slik overtro fortsatt eksisterte. Ifølge Hjellestad skal kirken ha mottatt donasjoner i form av sølvsaker til kirken som offer eller takk (Hjellestad 1933: 450). Hjellestad påpeker videre at det kan

trekkes paralleller til St. Olavs sølvskrin i Nidaros fra omtrent samme tid som skal ha gitt tilsvarende helbredede kraft (Hjellestad 1933: 452). Dette var noe som gjorde sterkt inntrykk på folk på denne tiden, og gjorde nok kirken og hospitalordningen til en viktig og anerkjent plass.

Fana kirke og hospitalet også må ha stått en stund siden dens rykte hadde nådd frem til paven. Larsen har en teori om at hospitalet muligens var et kloster av Johanitter-ordenen. Dette var en munkeordning som framfor alle tok var på syke og fattige og ble av den grunn ofte kalt hospitalsbrødre. Denne ordenen ble grunnlagt i ca. 1120. Dette var primært en korstogsordning med et kors som symbol, noe som får Larsen til å trekke paralleller mellom Johanitterne og hospitalet på Fana. Det at Johanitterne er viet til korset er en likhet de deler med brødrene på Fana som var viet til det hellige korset. Dette er imidlertid usikkert.

Olavskirken på Avaldsnes

Olavskirken på Avaldsnes har flere likhetstrekk med Fana kirke. Jeg vil derfor kort gjøre rede for hvilke likheter og forskjeller som er verdt å trekke frem med disse to byggene, fordi det også kan være med å kaste lys over kirken i Fana.

På Avaldsnes ved Karmøysundet står Olavskirken. Konstruksjonen av kirken ble satt i gang rundt 1250 av Håkon Håkonsson. Kirken fungerte senere som en sognekirke. I likhet med Fana kirke, ble også Olavskirken et kongelig kapell i 1308 (Helle 1999: 54). Lidén har også en teori om at det kan ha vært en trekirke her før Olavskirken ble bygget. På grunn av manglende arkeologiske undersøkelser, er dette foreløpig uvisst på samme måte som for Fana. Antakelig vil spor etter denne trekirken eventuelt befinne seg under kirkegulvet. Grunnen til det er at i middelaldersk byggeskikk bygde man ofte de nye kirkene på gamle kirketufter (Lidén 1999: 112). Basert på de eldste kongsgårdskirkene i Norge, kan kirken på Avaldsnes ha hatt den samme bygningshistoriske utvikling, som for eksempel kongsgårdskirken i Oslo (Lidén 1999: 107). Dersom det har vært en trekirke med jordgravde stolper fra begynnelsen av 1000-årene, var det neppe denne som ble avløst av den store steinkirken på Avaldsnes, ettersom disse trekirkene ikke stod 100 år en gang. Det har altså vært minst en til kirke her i mellomtiden i så tilfelle. Videre er det mulig at denne kirken har vært av stein, og at den kan ha blitt inkorporert i den nye kirken, eller i det minste blitt revet og at steinen ble gjenbrukt. Spor av dette har ikke blitt funnet, så vi antar at det kanskje har vært to trekirker på Avaldsnes før Olavskirken.

Byggingen av Olavskirken er noe spesiell. Skipet er nemlig betraktelig bredere i øst enn i vest. I tillegg er korets midtakse skjevt plassert i forhold til skipets akse. Størrelsen på tårnet har nok vært avgjørende for at skipet først ble såpass bredt, men at det ble smalnet mot koret for å få et tilfredsstillende korskille (Lidén 1999: 115-116). I likhet med Fana kirke ble det bygget et vesttårn i Olavskirken. Tårnflaten er stor (10x12 m), og er større enn de fleste kirkene med vesttårn fra samme periode, også Fana. Det var ikke vanlig å bygge slike store tårn før langt ut på 1200-tallet, og en kan anta at Avaldsnes kirke var først ute med et slikt tårn, og inspirerte til tilsvarende tårn ved Fana, Voss og Kvinnherad kirke (Lidén 2008: 32). En kan anta at det var byggherren som ønsket å ha et slikt stort tårn som et maktuttrykk. Det var ikke vanlig å bygge kirker med vesttårn på Vestlandet, og ifølge Lidén kan Avaldsnes kirkes vesttårn ført til inspirasjon til f.eks. Fana kirke og Vangskirken på Voss (Lidén 1999: 117). Tårnene her var omtrent like store som korets grunnflate. Tårnene ble ikke reist til sin fulle høyde, så det kan se ut til at selve tårnfoten var den viktigste delen av det.

Olavskirken var blant de største på Vestlandet, men i forhold til resten av Norge, er den ikke spesielt stor. Skipet måler utvendig 25 x 13,5 m langmurene var i 1745 10 m høye. Det vil si lengre enn Fana kirkes skip, men smalere; 19 x 14 m. Skipet har to motstående portaler i langmurene, noe som er en tradisjonell stilutforming. Langmurene har tre vindusåpninger, men som ikke er nøyaktig plassert i forhold til hverandre. Korbuen er høy og spissbuet, og virker å være en opprinnelig konstruksjon. Den avviker således i forhold til Konow Lunds forslag til rekonstruksjon. Koret er også stort, men ikke uvanlig stort i forhold til øvrig korbygging på 1200-tallet (Lidén 1999: 119) uten at Lidén oppgir konkrete mål, men er antakelig større enn Fana sitt kor. Et særtrekk ved koret i Olavskirken er et klebersteinsinnfattet vindu nokså høyt i korgavlen. Dette kan bety at korloftet kan ha vært brukt som et kapell framfor bare et vanlig loft. Fana kirke og også Voss kirke har som nevnt lignende høye vinduer i korgavlen (Lidén 1999: 121). I korets sørmur finner vi to store grindeverksvinduer og en liten portal i det sørøstre hjørnet. Denne lille korportalen er nok et eksempel på likhetstrekk mellom Fana kirke og Olavskirke. Dessuten har også Fana kirke grindverksvinduer, i sør- og nordmuren i koret.

Skipet stod som en ruin uten tak i 1833, og ingeniørkaptein Frantz Henrik d'Aubert skulle foreta en gjenoppbygning. Hans innberetning gir oss et bilde på hvordan murverket da var. Murene var bygget som kistemurer med kleberstein- og hjørneinnfatninger. Vinduene og portalene var også bygget med kleberstein. Det er dermed vanskelig å analysere murverket fordi kirkens ytre er dekket av puss. Dette gjør d'Auberts innberetninger viktig når en skal få

kunnskap om kirkens eldre konstruksjoner (Lidén 1999: 122). Slik var det også ved Fana kirke, men der ombyggingen i 1870-årene ødela mye av middelalderkonstruksjonene. Her er Christies tegninger fra 1860-årene viktig for å avdekke kirkens fortid. Christie har forøvrig arbeidet med Olavskirken også. I 1860 tegnet han selve kirken, vinduer og portaler (Lidén 1999: 114-115)

Det er ingen tvil om at Olavskirken på Avaldsnes og Fana kirke har mye til felles. For det første er begge store steinkirker. Tårnet i Olavskirken er stort, og det er grunn til å tro at det inspirerte andre kirker til å anskaffe store tårn, deriblant Fana kirke. Begge kirkene har grindeverksvinduer, trolig fra omtrent samme tid. I korgavlen har begge kirkene en portal nede i sørøstre hjørne. I 1860 tegnet og målte Christian Christie Olavskirken, og to år seinere som kjent også Fana kirke. Det som går igjen er at mange av de like konstruksjonene antakelig er fra samme tidsrom, og at Fana kirke er to monumentale steinkirker i hvert sitt fylke.

St. Ludvigs kapell på Tyssøy

St. Ludvigs kapell er en nedlagt steinkirke på Tyssøy. Jeg har selv besøkt kirkestedet utstyrt med GPS, målebånd og kamera. Jeg har også gjort observasjoner fra sjøen i båt. Kirkeruinene er å finne på et lite tun langs hovedveien, inngjerdet på en terrasse ca. 20 m.o.h. Det er ikke mye man kan si om selve bygningen. Det eneste som står igjen er to steinblokker, som antakelig tilhørte kirken. Steinblokkene er tilsammen 4,5 m lang og varierer i bredde fra 92 til 120 cm. Resten av kirken har trolig blitt brukt til å lage løene som står like ved kirkestedet (Asphaug 1997: 12). Bendixen besøkte ruinene i år 1900. Han kom da fram til at den skal ha vært 16 m lang og ca. 7 m bred, noe han selv mente var for lite i forhold til et kongelig kapell (Bendixen 1900: 169). Da Bendixen besøkte kapellet noen år tidligere, var det mer rester av kapellet, og han kunne under registreringen følge en linje av større og mindre steiner og estimere en omtrentlig størrelse på kirken. Ut fra disse observasjonene var kirken var liten, særlig i bredde på 7 m (Buckholm 1998: 39) og der Fana kirke er betraktelig større og med et 14 m bredt skip.

Fig 4.20 Deler av ruinen av St. Ludvigs kapell mot nord-øst. Bare to steinblokker gjenstår av kapellet. Da Bendixen besøkte det i 1900, var det derimott mer omfattende rester av bygget i form av steiner (Foto: Marius Fugelsnes 07.10.2014).

Kort oppsummering

Å se Fana kirke som et objekts liv i revers, har vært metoden jeg har brukt for å angripe dette kapittelet. Dette krevde også at jeg brukte kilder som ga innsikt i disse endringene. Lidéns murverksanalyse, Larsens og Hjellestads historiske tyngde på flere elementer med kirken, og Bendixens perspektiv før Konow Lunds restaurering, har vært bærebjelker her. Etter hvert som jeg beveget meg tilbake i tid var det interessant å se hvilke endringer som ble gjort, hvordan det påvirket samfunnet og hvordan det påvirket kirken. Ikke minst ulike holdninger knyttet til restaureringsarbeidene, men også slitasje, destruktive branner og endret status over tid – religiøst fra katolisisme til protestantisme som også ga seg fysiske utslag, blant annet koblet til synet på kirkelig utsmykning og liturgi. Kirken har gjennom sin mer enn 800 år også endret status, særlig markant da den ble kongelig kapell i 1308 og alt i 1228 da den første gang fremtrer i kildene, var selveste pave Gregor IX som ga den vernebrev. At skipet er i romansk stil, mens koret er i gotisk stil, vitner om at kirken er bygget i to forskjellige perioder

og forut for 1228, trolig rundt midten av 1100-tallet, slik det tidligere også har vært foreslått. Det ville være interessant om det også her ble foretatt under kirkegulvet for å spore eventuelle tidligere kirkebygg også.

Å se kirken i et biografisk perspektiv på denne måten har hjulpet å belyse kirkens endringer i sitt lange livsløp – og det gjensidige forholdet mellom bygg og samfunnet rundt. Her er landskapet rundt kirken også viktig og er tema for neste kapittel.

Kapittel 5: Kirkestedet

I dette kapittelet skal jeg se kirken i forhold til landskapet rundt. Et mål er å belyse hvorfor Fana kirke fikk en så særegen status og bygning akkurat her, og også for belyse spørsmålet om når kirkestedet først ble anlagt og om det var et eldre rituellet sted eller et annet viktig sted. Det omfatter da topografien rundt kirken, gården – den nåværende prestegården med nærliggende kulturminner, i form av gravhauger og bautaer, samt kommunikasjonsårer. Målet er å kartlegge kirkens betydning som sted, tidligere spor som mulig kultsenter og mulig sentralsted forut for kirken ble bygd. Kapittelet tar utgangspunkt i min visuelle vurdering av landskapet slik det ser ut i dag, hvor jeg med hjelp av eldre kilder gir et bilde på hvordan kulturlandskapet har fremstått før og etter kirkeetableringen.

Sentrale data om Fana kirkested:

Gårdsnavn og nummer: Fana gnr.96

Fylke: Hordaland

Kommune: Bergen

Prosti: Fana

Bispedømme: Bjørgvin bispedømme

Koordinater: 60.263382, 5.348373

Kirke-id: 120100401

Sognekatalognr: 02050103

Vernestatus: Automatisk fredet før 1650

(Hentet fra http://www.norgeskirker.no/wiki/Fana_kirke#T.C3.A5rn)

Betydning av navnet:

I følge Jakob T. Larsen kan navnet «Fana» ha flere betydninger og viser til tre forskjellige tolkninger av navnet: Det kan stamme fra det gammelnorske ordet *fani*, i betydningen tøyestykke, duk eller lapp. Hvis det er tilfellet, kan det vise til den store terrasseflaten som gårdstunet ligger på. «Fani» kan også ha vært det opprinnelige navnet på Fanafjorden, som igjen har gitt navnet til gården. Larsens tredje tolkning er at navnet kommer av gammelnorsk *fen* i betydningen blautmyr eller sump, og at gården derav har fått navnet på grunnlag av

topografien og myrområder (Larsen 1980: 2-3). Siden gården ligger på en gammel marin og tørrlendt terrasse, er jeg i tvil om denne tolkningen er rett, og mener det første alternativet har mer for seg.

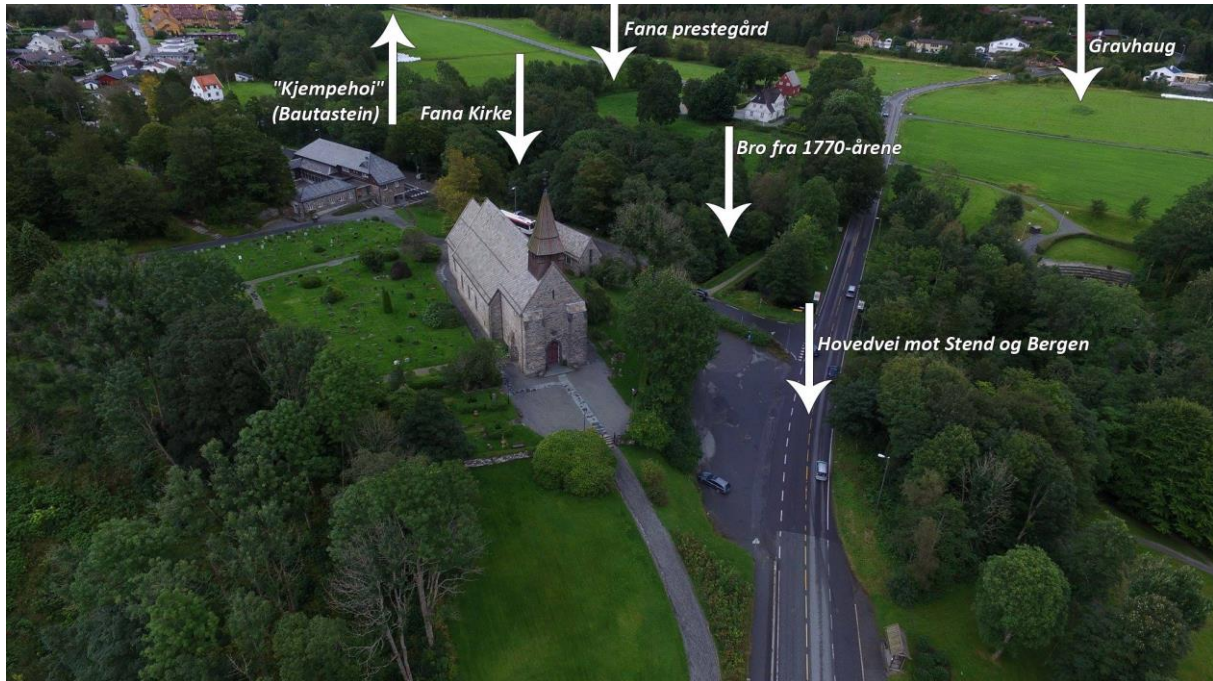

Fig 5.1. Oversiktsbilde over kirkens nærområde, tatt med drone. På bildet har jeg markert nevneverdige objekter som har tilknytning til min landskapsanalyse. Bautasteinen som er markert står ikke der i dag, men er brukt som materiale i broen over elven. Videre analyse vil beskrive disse objektene. (Foto: Marius Fugelsnes 07.09.2015)

Kirkestedet

Fana kirke og prestegård ligger om lag 17 km. sørøst for Bergen sentrum i tidligere Fana kommune. I nord grenset den til Årstad, i nordøst til Arna og i sørøst til Samnanger kommuner (Larsen 1980: 4). Gården Fana og området rundt kirken er variert. Fana prestegård har tunet på østsiden av Fanaelven på en flat, marin terrasse. Mellom tunet og kirken renner Fanaelven som strekker seg fra Klokkavatnet, forbi kirken, gjennom den nyetablerte kulturparken nedenfor kirken og ut i Fanafjorden ved Fanahammeren, som tidligere var et kommunikasjonsmessig knutepunkt for gårdene rundt fjorden. I nordvest og nordøst grenser gården til gårdene Stend, Titlestad. Kirken ligger på en høyde nordvestsiden av elven, mens gårdstunet på andre siden av elven. Kirken ligger like ved dagens hovedvei fra Bergen sentrum via Stend. Fra denne veien får man øye på kirken når man passerer en høyde som er omtalt som Krykkjehaugen, like nordvest fra kirken, og som grenser til Stend. Både nå og tidligere er det også her besøkende nordfra får det første glimt av kirken fra denne kanten. På kirkens østside reiser Fanafjellet seg 313 m.o.h. Landskapsrommet rundt kirken lukkes

dermed inn fra nordøst, øst og sørøst. Fjellområdene ligger delvis i Fana og delvis i Os kommune. Fjellet danner dermed ingen naturlig grense for bygden, men bidrar til å «lukke» det visuelle kirkerommet.

Nærliggende kulturminner: Sør og sørøst for kirken ligger det to gravminner med nærkontakt med kirken. I tillegg skal det tidligere ha stått en bautastein like øst for kirken på enden av gårdstunet. Gården har ellers gravhauger fra ulike perioder. Figur 5.1 viser et kart der jeg har markert kirken, forekomst av gravhauger og bautasteiner. I tillegg har jeg markert dyrkingsspor fra romertiden sørvest for kirken, nede ved Fanafjorden. Dette er det som er inkludert på kartet som omfatter kirkens nærområde.

Henvendelse: På grunn av terrenget, er det er det liten visuell kontakt mellom kirken og landskapet mot nord, der nabogården Stend ligger på kirkens visuelle «bakside». Kirken står på en høyde og kirkens front, eller «ansikt» mot nordvest, svakt i retning Krykkjehaugen og Fanafjorden, men uten visuell kontakt med fjorden. Selv om kirken er monumental, og plassert på en høyde, er det ikke slik at en kan se kirken fra alle himmelretninger. En kan si at kirken ligger i et nokså lukket landskapsrom, der Fanafjellet blokkerer utsyn mot nordøst, øst og sørøst. Man kan som nevnt se kirken fra Krykkjehaugen nordvest for kirken, men det er relativt nær kirken og etter. Når en kommer den gamle veien fra Fanahammeren, er det også først når en kommer i nivå med plataet en får synskontakt med kirken, men da ruver den også i landskapet. Innsyns- og utsyns-vinkler er markert på et kart med piler i delkapittelet «Fana kirke – et lukket landskap».

Kulturminner i landskapet

Fana kirke ligger i et særegent landskap med ulike kulturminner rundt, med fjell, elv, fjord og vann rundt kirken og med variert terreng. I forhold til mine problemstillinger skal jeg gå nærmere inn på om kirken er anlagt på et «nytt» sted eller et eldre rituellet eller på annen måte sentralt sted, og hva landskapet generelt kan fortelle om kirken og hvordan landskapet er.

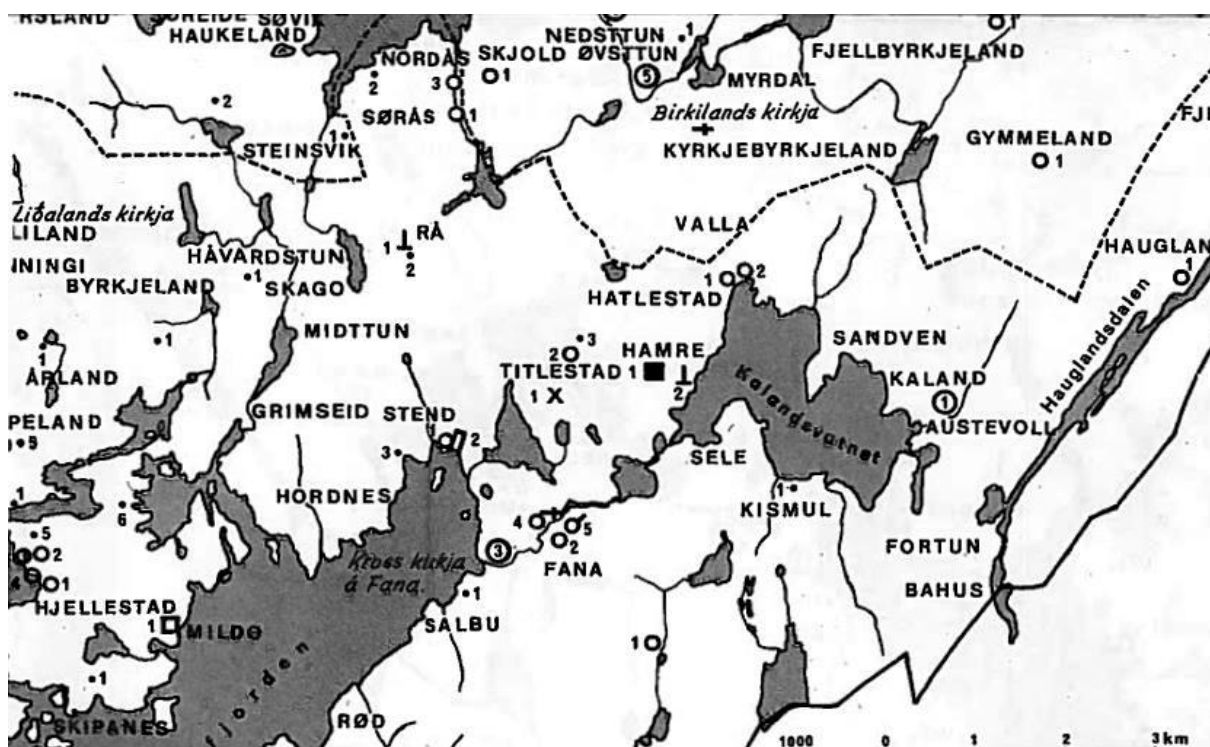

Fig. 5.2. Funnkart over området rundt kirken, samt Birkeland kirkested og Liland Kirkested. Kartet er hentet fra Per Fett (Fett 1971)

Området rundt Fana kirke merket med symboler med tall (Fig. 5.2.) Disse representerer de nærliggende kulturminnene rundt kirken. Jeg vil nå gjennomgå hva de ulike markeringene betyr.

Fig 5.2. (1) Er en gravrøys som ligger på en koll sør i granskogfeltet i Sedalen på østsiden av Fanafjellet, men som hørte til prestegården. Røysen er 10 m i tverrmål og er 0,5 m høy. Selv om den ligger et stykke unna Fana kirke, tar jeg den med fordi den kan ha vært en viktig grensemarkør og synlig for folk som fra Lysefjorden til Fana over fjellet.

Fig 5.2. (2) markerer en gravhaug på flaten 130 m sør for prestegården. Den er noe avlang og måler 18 x 12 m og kortsidene ligger mot nordvest-sørøst. Haugen er sannsynligvis bygget av stein og er 1 m høy. Gravhaugen er nå grasdekt. Gamle fotografier tyder på at den opprinnelig kan ha vært større, ca. 18 m i tverrmål. Tidligere har denne gravhaugen blitt forvekslet med den såkalte Resehaugen, rester av et annet gravminne på gården (Fett 1971: 11). I 1940-50-årene var det en konflikt mellom daværende Historisk museum og skiftende forpakter på Fana prestegård. Konflikten gikk ut på at museet ville plante et tre på gravhaugen for å synliggjøre den bedre og verne den for pløying og gårdsbruk. Dette løste seg uten at et tre ble plantet, og utenom gravrøysen i Sedalen, er dette den eneste bevarte gravhaugen på Fana prestegård. Det er ingen funn fra dette gravminnet, ettersom den ikke har blitt utgravd (Iversen 1998: 39). På

www.kulturminnesøk.no går den under navnet Fana – Fetts fk. 2. Gravhaugen ligger på dyrket mark og er ca. 1,5 meter høy. Man kan se kirken fra gravhaugen (Fig. 5.3).

Fig 5.3. Gravhaugen mot nordøst med kirketårnet i bakgrunnen. (Foto: Marius Fugelsnes 16.02.2015).

5.2 (4). Resehaugen var i sin tid en stor sandhaug som lå nedenfor veien like ved Fana kirke på vestsiden på det som tidligere ble kalt Elvarli, nå kulturparkområde. Dette er det mest omtalte funnet som er gjort ved Fana prestegård (Larsen 1980: 127). Graven ble påvist og åpnet i 1847 og det ble funnet en dobbeltgrav med brente bein og flere gjenstander. Disse var to bronseskåler av irsk opprinnelse, en spydspiss og biter av et sølvsmykke (Larsen 1980: 127). Under en av disse skålene, skal det ha lagt to små håndteinsneller, en liten perle av agat, og en åttekantet glassperle, en bronsering og fragment av en draktspenne av jern. Bronsefatene indikerer velstand og kontakt med Irland over havet. Larsen mener funngjenstandene trolig var typiske for velstående bønder (Larsen 1982: 128).

5.2 (5). En bautastein «Kjempehoi» stod øst på prestegården. Det kan se ut til at elven var et viktig skille mellom gården og kirken. Her må det ha vært en bro, før steinbroen fra 1770-åren, som fortsatt står der. Det er mulig at det har stått en bro der den står i dag. Dette spørsmålet kommer jeg nærmere inn på under i diskusjonen om Fanaelven som grense.

Fana kirke – et lukket landskap

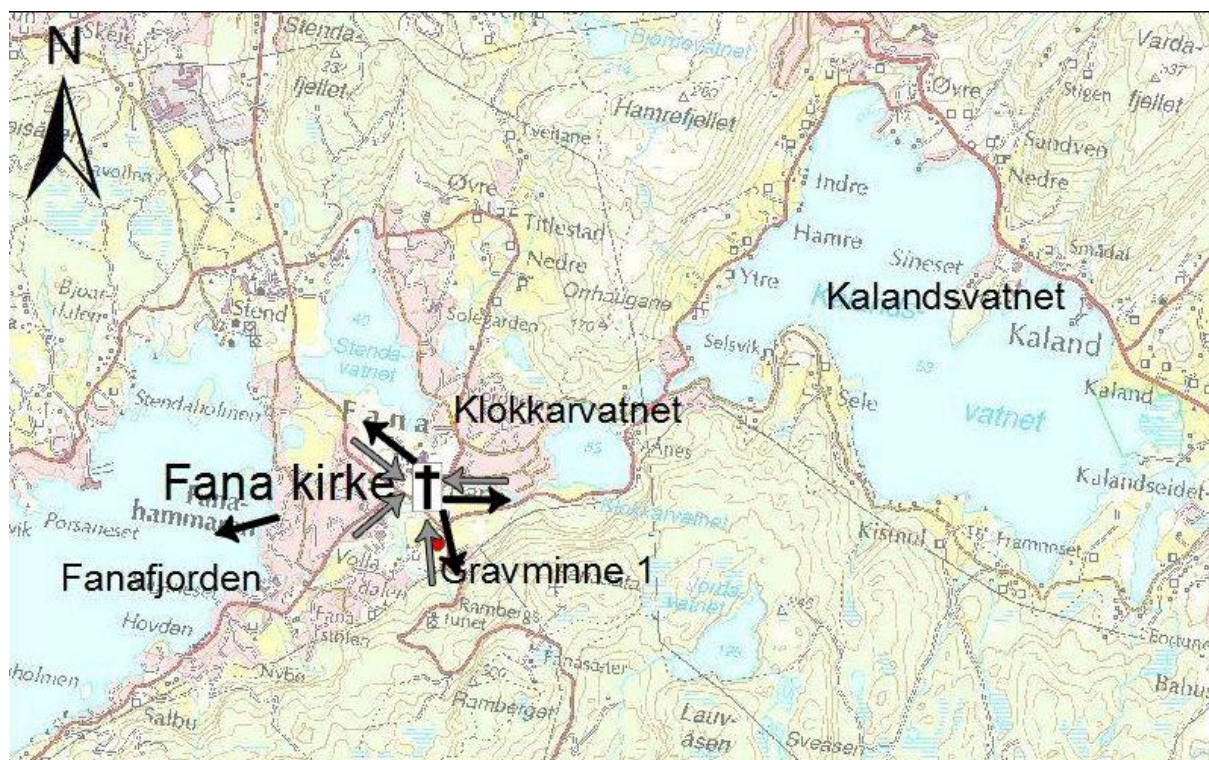
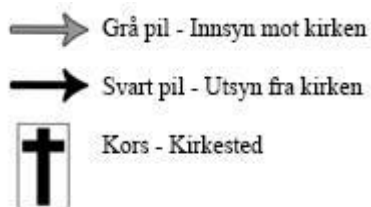

Fig 5.4. Utsyn og innsynsretninger fra og til Fana kirke. Kartet er laget i GIS: Marius Fugelsnes

Det første som slo meg da jeg besøkte kirken, var at selv om den lå på en høyde, var det ikke veldig god utsikt, i hvert fall ikke fra bakkenivå. Dette kommer av at kirken er anlagt i et topografisk lukket landskap. Kirken ligger med tradisjonell øst-vest orientering. Selv om den slik kan synes å henvende seg mot Fanafjorden i sørvest, hvor de fleste besøkende kom fra Fanahammeren og Fanafjorden, var det først på nært hold kirken og gravminnstedene ble synlige. Fra kirken er det imidlertid synskontakt med gravhaugen, tunet, den ødelagte Resehaugen og bautasteinstedet «Kjempehoi». En får som nevnt ikke øye på kirken før man drar over Krykkjehaugen i nordvest. I øst, sørøst og nordøst lukker Fanafjellet kirken inne. Åser, fjell og den brattlendte gamle veien ned til fjorden gjør at kirken var visuelt innestengt, men samtidig stor og monumental i sitt «lukkede» landskap, som samtidig kan ha fungert som

et strategisk viktig punkt, sett i en større landskapskontekst. Dette kommer jeg tilbake til under.

Kirken henvender seg i stor grad til gravminnene like ved. De har også nær tilknytning til senere kjente kommunikasjonsårer. Dette kan tyde på at kirken ble anlagt på et eldre rituellet sted, der også kommunikasjonslinjene tyder på gammelt opphav.

Kirkestedet og kommunikasjoner

Fjorden var utvilsomt en viktig ferdselsvei i middelalderen og for dem som sognet til kirken fra Ytrebygda (Øye 2003: 1). Gårder lå ikke bare nær godt jordbruksland, men også nær gode kommunikasjoner, hvor fjord og sjø bandt folk sammen. Fana var ikke noe unntak.

Nabogården Stend har flere arkeologiske funn nede ved sjøen, derav store nausttufter fra eldre jernalder og fra overgangen mellom romertid og folkevandringstid ut fra daterbart funnmateriale. Det var hele 32 m langt og 8,5 m på det bredeste. (Larsen 1980: 66).

Jeg har studert et kart fra 1888 over Fana prestegård, som på grunn av konverteringsproblemer ikke lot seg gjøre å ta inn i oppgaven, siden skriften og linjene ble alt for utydelige. Kartet viser at det har gått en vei eller sti, som i dag kalles Kleivane og som fungerte som hovedvei og kirkevei fra Fanahammeren innerst i Fanafjorden opp til kirken (jf. Fig. 5.2). Veien går bratt opp kleivene fra Fanafjorden til nåværende Fanagarasjen, der en først får synskontakt med kirken. Denne veien er nå en smal, men godt brukenes sti, selv om den er noe gjengrodd enkelte steder.

Det var som vi kan se den korteste og strakeste veien opp til kirken, og det var nok meningen. Dette er en god indikator at folk kom til kirken via sjøveien. I følge Hjellestad skal folk ikke bare fra nærliggende gårder, men gårder som Birkeland, Ådland og i det hele gårder fra Ytrebygda tatt sjøveien. De skal ha rodd til Dragseidet, dradd båtene over det og rodd videre til Grimseidpollen og Fanafjorden til Fanahammeren (Hjellestad 1933: 366). Fra Flesland i nord til Krokeide i sør rodde de Fanafjorden og gikk derfra opp Kleivane til kirken. Folk fra gårdene lengst nord i Fanabygden rodde over Hauglandsvatnet, gikk så til Kalandsvatnet, hvor de hadde naust og båter, og derfra rodde de over og gikk langs Klokkarvatnet til kirken. Gårdene Apeltun og Nøttveit tok veien over fjellet til Titlestad, og folk fra Nordvik og Sakstad i Lysefjorden måtte gå over Fanafjellet vest for Ramberget (Hjellestad 1933: 366).

Fig 5.5. Den gamle kirkeveien Kleivane tatt på ekskursjon i 2013. (Foto: Ingvild Øye)

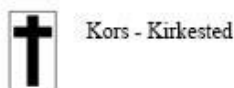
Lenge var kirken på Fanagården den eneste i bygden. Det skal imidlertid også ha stått mindre trekirker på Liland i Ytrebygda og på Birkeland, der sistnevnte i nyere tid ble flyttet til Nesttun, mens Liland ble nedlagt alt i senmiddelalderen. I middelalderen hadde dermed kirkestedet en midtpunktplassering i bygden, der fjord- og vannveier ga den en sentral plassering.

Kirker i nærområdet fra middelalderen

To gårder til i Fanabygden hadde kirker i middelalderen. Disse var Birkeland og Liland. Vi vet lite om disse to kirkene, ettersom de ikke står den dag i dag. Birkeland har som nevnt fått en ny kirke nordvest for det gamle kirkestedet ved Nesttun. Et kart fra middelalderen viser at kirketettheten var størst langs kysten (Lidén 2008: 30).

Fig. 5.6. Kart over nærliggende kirkesteder fra middelalderen. Liland og Birkeland kirke er i dag nedlagte kirker. Kartet er laget i GIS – Marius Fugelsnes

Birkeland kirke nevnes for første gang i et brev fra 8. juni 1329. Brevet var en befaling om at biskop Audfinn i Bergen, sire Tore på Fana, sira Håkon i Os og sira Erling i Birkeland skulle bannlyse munkene ved Lyse kloster som ikke hadde overholdt en dom som var gitt om lakserettighetene i Os-elven. Som Larsen påpeker, blir Erling nevnt sist av de tre prestene, som igjen blir nevnt etter biskopen. Dette antyder at han hadde lavere rang enn de andre prestene (Larsen 1980: 182). I et brev fra 1339 får vi vite at Erling blir fratatt sitt «geistlige beneficium». I et brev fra 1348 blir Birkeland kalt kirkesogn. I høymiddelalderen var Birkeland-sognet i tillegg større enn sognet som tilhørte Fana kirke. Kirken lå også sentralt til i Skjold skipreide, og Larsen mener den hadde en mer sentral plassering enn slik Fana kirke var plassert i bygden (Larsen 1980: 183).

Ifølge *Jordeboken* mottok presten ved Birkeland kirke landskyld fra fire nærliggende gårder, dagens Nesttun, Øvsttun, Storetveit og Smørås. Etter reformasjonen ble imidlertid Birkeland sogn lagt under sognepresten ved Fana kirke.

Når vi sammenligner Fana- og Birkeland kirke er det verdt å nevne at Birkeland kirke framtrer som en typisk bygdekirke, der den er bygget i tre. Presten på Birkeland fikk utvilsomt mindre landskyld enn Fana kirke. (Larsen 1980: 185-186).

Kirken på Liland vet vi enda mindre om, heller ikke dens nøyaktig plassering. Også den var nok en trekirke. Den er nevnt to ganger i kildene, i 1327 som «ecclesia de Lidalande», som betyr kirken på Liland, og i jordeboken Bergens Kalvskinn fra 1350-60-åtene som «Liidalands kyrkje». Det er grunn til å tro at Liland fungerte som en sekundær kirke, eller underlagt en kirke for Sund. Kirkens inntekter var små og ingen jordeiendom er kjent. Det er sannsynlig at kirken ble nedlagt i senmiddelalderen, etter 1350 (Larsen 1980: 187).

Selv om det var sognepresten på Sund som styrte ved kirken på Liland, men midt i 1400-årene tok Fana kirke over Liland, Lønningen, Espeland og sannsynligvis hele Ytrebygda. Også Birkeland kirkesogn ser ut til å ha blitt nedlagt omkring 1350. På slutten av 1500-årene tok sognepresten på Fana over deler av sognet som hadde ligget til Birkeland kirke. Også Årstad kirkesogn tilfalt samtidig Fana kirke (Larsen 1980: 342-343).

Dette viser at Fana kirke hadde en særegen status alt tidlig, en status som ble stadig tydeligere utover i middelalderen

Fanaelven – en grensemarkør?

Fanaelven renner mellom kirken og gården. Nær kirken skal det som nevnt ha stått en bautastein som er markert på kartet og Klokkavatnet (Fig 5.2). I følge topografen Lars Hess Bing, skal det ha gått en administrativ grense mellom Sunnhordland og Nordhordland her. Grensen skal her ha gått langs Fanaelven på Fana prestegård (Iversen 1998: 25). Dersom dette er riktig, kan kirken ha blitt reist like ved grensen, dersom den er like gammel eller eldre. Elven kan neppe ha fungert som en ferdselsåre, ettersom den har opptil flere større og mindre fossefall herl. Det foreligger imidlertid noen interessante opplysninger om elven, der det heter at eleveløpet er blitt noe flyttet og konstruert et fossefall i 1712 for å bruke det som drivkraft til en sag. Tidligere skal elven ha rent ned rent gjennom dalen lenger nord, ut i Åletrætjørnet ved Fanahammeren og sår ut i fjorden (Hjellestad 1933 II: 630). Det skal fortsatt ha vært spor etter det gamle elveleiet da dette ble skrevet.

Hvis kirken har blitt bevisst anlagt ved denne halvfylkesgrensen, vil det ha gitt Fanakirken en sentral plassering midt i fylket. At kirken også ble reist i stein, er det et tydelig uttrykk for kirkens betydning. Når kirken også ble anlagt på en høyde, som får den til å virke større og mer monumental, er også det et uttrykk for status og synlighet.

Fig 5.7. Det øverste bildet er en tegning fra prestegården mot kirken fra ca 1840 av Johan Ludvig Losting. Nederst: Fanaelven og broen fra 1770-årene med innsyn mot kirkens sørside (Foto: Marius Fugelsnes 13.02.2015)

Fig. 5.7 viser den gamle kirkeveien, sett fra prestegården, og med bro over Fanaelven til bruk for dem som kom fra gårdene i nordøst ved Kalandsvatnet og dalene innenfor, men også koblet til veien fra Fanahammeren opp Kleivane og folk fra Nordvik ved Lysefjorden. Ved elven skal det ha stått to store bautasteiner (Iversen 1998). Det er neppe tilfeldig at de har stått

langs elven, og det er da mulig at de kan ha markert halvfylkesgrensen, men likevel usikkert om det var før eller etter at kirken ble reist. Bautasteiner kan være hedenske minnesmerker, men som grensesteiner kan de fundert også i middelalderen og senere. Ifølge Frode Iversen skal det ha stått flere bautasteiner i Fana i middelalderen og senere. Disse har ingen inngraveringer eller innskrifter. Det skal blant annet ha stått «to kjempesverd», som jeg antar kan være to store bautasteiner som stod like ved hverandre, på Fana prestegård. Frem til 1762 skal disse bautasteinene ha stått, og på 1800-tallet skrev Ivar M. Daae at «kjempesverdene» skal ha markert grensen mellom Sunnhordland og Nordhordland. Dette skal ha vært kjent blant de lokale bøndene på denne tiden (Iversen 1998: 41).

«Kjempehøi» er bautasteinen som lå like øst for prestegården på motsatt side av Fanaelven. Ved befaring ble det funnet en samling med stein der bautasteinen hadde stått, som trolig var rester fra røysene rundt den (Iversen 1998: 26). Fjellområdet sørøst for denne bautasteinen, opp mot Jordavannet på Fanafjellet ble regnet som en del av Sunnhordland. Her lå det sannsynligvis en gård i middelalderen, men ble liggende øde i senmiddelalderen (Iversen 1998: 26). Gården ved Jordavannet kan da ha markert grensen mot Sunnhordland, hvor bautasteinen på prestegården også markerte denne halvfylkesgrensen. Ved Kalandsvatnet har det videre stått to røysar, trolig også var slike grensemarkører, selv om det var mer uvanlig å benytte røysar på denne måten (Iversen 1998: 26). I østlige ende av prestegårdens stor åker stod det to store steiner som skal ha bli kalt skilsmissesteinene, som skal være en metafor på skillet mellom Nord- og Sunnhordland.

Spørsmålet er når bautasteinene ble reist. Siden bautasteinene ikke har innskrifter, er det vanskelig å påvise hedensk opphav. Det øker sannsynligheten for at bautasteinene ble satt opp etter kirken, eller i forbindelse med at kirken, ble reist. Det betyr at de kan ha hatt en direkte tilknytning til kirken som grensemarkører, og at det kanskje kirken også fungert som en grensemarkør. En mulighet er elven var selve grensen, og bautasteinen og kirken markerer det på hver sin side. Dersom Fana kirke er bygget ved en viktig regional grense, vil det uten tvil ha vært bevisst anlagt ikke bare på grunn av en sentral plassering i bygden, men i hele fylket. En slik rolle hadde den åpenbart senere, noe som kommer tydelig fram til 1800-tallet. Plasseringen av kirken kan tyde på at stedsvalget ikke var tilfeldig, og dette peker lenger tilbake i tid – kan hende helt til tiden da stedet ble valgt. Når kirken ble så stor og monumental, virker det som at kirken har understreket denne rollen. Det kan også nevnes at det like øst for kirken ble bygget en steinbro over Fanaelven i 1770-årene. Her kan man se at en av bautasteinene ble brukt til materiale da broen ble reist. Dette sier oss da at bautasteinen

har stått på prestegården lenge før 1770 ettersom den hadde mistet sin funksjon og ble brukt på denne sekundære måten, og har trolig stått der lenge da den ble brukt som brobyggingsstein.

Gården og kirkens grunnleggere

Når kirken ble reist ble like ved gårdstunet til Fanagården ble den også prestegård. Gårdstunet lå på det tørreste området på terrassen, 54 m.o.h. Gården har spor etter bosetning og drift langt tilbake i tid. Etter gravhaugene ved gårdstunet å dømme var den en statusgård i vikingtiden. Arkeologiske funn viser at det er blitt drevet jordbruk langt tilbake i tid (Larsen 1980: 83).

Gårdens beliggenhet, størrelse og gravminner tyder på at det var en storgård i bygden, slik også nabogården Stend var det. Hvem som har stått bak kirkebyggingen, er likevel vanskelig å avgjøre. Det kan ha vært en stormann, som har reist den som privatkirke, såkalt høgendeskike, eller på et enda høyere nivå, enten kongelig eller kirkelig, dersom kirken først ble anlagt rundt midten av 1100-tallet. Dersom Fana kirke var initiert av bispen i Bergen ville den kanskje ikke bli reist i romansk stil heller, ettersom det da var på vei ut (Ekroll 1997: 25). Det kan diskuteres. Grunnen til at jeg ikke tror kirken ble bygget av privatpersoner, er beliggenheten. Kirken står sentralt til både i Fana og i fylket, kan hende på halvfylkesgrensen alt da den ble anlagt. Den ble bygget stor og monumental og skal nok ha fungert som en hovedkirke for et større område. Sett at dette stemmer, er det naturlig at kirken fikk mye oppmerksomhet, oppfølging og oppgraderinger. En interessant faktor her er at kongen kan ha eid både gården og kirken fra starten, og forvaltet av kongens menn, noe også Hermod Hjellevad er inne på i sin bygdebok. Kirkens og kongedømmets maktposisjon i Bergen var i stor kraft basert på krongods i distriktene rundt byen. Bøndene måtte betale skatt, sakøre og tiende, noe som medførte at kongen og kirken lettere kunne kontrollere distriktene rundt (Larsen 1980: 126). Kirken selv tok over gården som prestegård.

Fana kirke – En fylkeskirke?

I følge Gulatingsloven skulle hvert fylke ha hver sin hovedkirke, som ble kalt fylkeskirke. Det står lite nedskrevet om fylkeskirkene. Gulatingsloven viser kirkene hadde en fremtredende plass i Gulatingsloven, men vi hører ikke så mye om fylkeskirkene i 1200- og 1300-årene, da de kanskje var på vei vekk og ble erstattet med kongelige kapell. Det var når Olav Haraldsson var konge at en stor del av fylkeskirkene ble oppført. Disse ble rikelig tildelt

med jordegods av kongen, og de ble av den grunn sett på som kongelige egenkirker som kongen hadde til dels råderett over (Larsen 1980 162).

Hvis Fana kirke rent hypotetisk var fylkeskirke, er dens plassering ved den gamle halvfylkesgrensen mellom Nord- og Sunnhordland et naturlig sted å plassere den. Kirkens størrelse er også et godt argument for at den var en fylkeskirke. For å argumentere mot dette, er Fana kirke bygget på midten av 1100-tallet, da fylkeskirkestatusen var på vei til å forsvinne. Lidén synes også å mene at det heller var Moster kirke som fungerte som fylkeskirke, og som var eldre enn Fana kirke.

Jeg tror heller ikke jeg kan konkludere med at Fana kirke var en fylkeskirke. Det er heller ingen konkrete opplysninger som tilsier det. Dessuten var ikke Fana kirke en del av fjerdingkirkene en kjenner fra høymiddelalderen og som sannsynligvis var del av et kollektivt byggeri (Lidén 2008: 20). Her var det fire hovedkirker i hver sin region i fylket, Skåla i Kvinherad, Hamre i Nordhordland, Kinsavik i Hardanger og på Voss (Lidén 2008: 7).

Da Fana kirke ble anlagt, la grunnleggeren tydeligvis jordegods til kirken og presten for å sikre dem inntekter. Jordegodset er oppført som prestegods i en jordebok for biskopen i Bergen på slutten av 1500-tallet. Det gjaldt en rekke gårder rundt Fana som utgjorde en kjerne i jordegodset og som trolig ble gitt samlet til kirken. Ikke hvem som helst kunne ha anledning å donere så mye jordegods og samtidig stå for finansieringen av en kirke. Det er derfor grunn til å tro at det var kongen som stod bak dette (Larsen 1980: 165). Siden kirken fikk så mye jordegods ved grunnleggelsen, antyder det at kirken var tiltenkt en viktig rolle, og jeg heller derfor også til Larsens teori og argumenter for dette.

Fana kirkested sammenlignet med kirkestedet på Tyssøy

St. Ludvigs kapell var langt mindre enn Fana kirke, og øyen Tyssøy, som den ligger på, er også liten, i underkant av én kvadratkilometer og ligger i et ulendt terreng (Fig. 5.5). På en flat høyde, ca. 20 m.o.h ligger sporene etter kirken. Slik jeg kunne se, hvis kirken først og fremst ble bygget for å bli sett fra sjøen, ellers ville det vært mer gunstig å bygge kirken lenger nord på øyen, men ved nærmere undersøkelse fant jeg fort ut at dette var umulig på grunn av berg og ulendt terreng. Siden Tyssøy er en såpass liten øy, vil jeg tro at det var det viktigste elementet er dens strategiske plassering i den indre leden at den var synlig for sjøfarende.

Siden øyen er såpass liten, kan kapellet ikke være ment for noen større bosetning på øyen, der det ikke kan ha vært mange beboere.

Fig. 5.8 Kart over Tyssøy med kirkeruinen markert med et kors. Svarte piler markerer utsyn, mens grå pil markerer innsyn mot kirkeruinen. – Kartet er laget i GIS: Marius Fugelsnes

- ➔ Grå pil - Innsyn mot kirken
- ➔ Svart pil - Utsyn fra kirken
- ⊕ Kors - Kirkested

Fra kirken kan man se sjøen mot nord-øst og vest. Det er også tilrettelagt å gå i land på hver av sidene. Hvis en tok sjøveien mot Bergen, ville kirken vises mot sør-vest. Her er det en liten øy like ved som lager en vik inn mot land. Kirken kunne sees fra både viken og lengre ut på sjøen.

Fig 5.9 Første bilde er utsyn 255 grader vest, mens andre bilde er tatt fra båt på sjøen i motsatt retning (Foto: Marius Fugelsnes 11.11.2014)

Til venstre på fig. 5.9 ser vi holmen til høyre og Liafjellet rett fram. Holmen blokkerer ikke noe mye fra sjøen i dag, og siden det var mindre trær før, og kirken tross alt ikke var i ruiner. For å komme til Bergen i dette området måtte man mellom fjellet og kirken. St. Ludvigs kapell ville her blitt lett å få øye på, ettersom det er et trangt sund en skal gjennom, og kirken står på en høyde. Som figur 5.10 viser, kan det uproblematisk legges til land ved det brune naustet på høyre side av figuren.

Fig 5.10 Til venstre: utsyn fra St. Ludvigs Kapell fra øst, Til høyre: innsyn fra båt på sjøen fra vest (Foto: Marius Fugelsnes 11.11.2014)

Fig. 5.10 viser kapellet og sjøen mot nordøst. Her er det gunstig beliggenhet for båter. Denne siden av øyen (øst fra kirken) vil trolig ha vært den siden folk som kom fra Bergen brukte. Det er ingen holmer som sperrer for innsyn, og terrenget er flatere. Først og fremst var det nok en kirke for de sjøfarende langs den lunere indre leden. Stedet lå dermed strategisk til i forhold til seileruter langs kysten, og var nok ut fra den funksjonen det ble anlagt en viktig kirke. Den lå altså strategisk til med tanke på seilingsruter, men ikke i forhold til fast bosetning slik som det kongelige kapellet i Fana og på Avaldsnes.

Fana kirkested sammenlignet med kirkestedet Avaldsnes

Olavskirken på Avaldsnes nordøst på Karmøy like ved Karmssundet hadde også en strategisk plassering. Kirken står ytterst på platå der terrenget derfra går som en bakke ned mot sundet ca. 80 m unna kirken. Kirkestedet er omgitt av kulturminner av ulike slag, blant annet to bautasteiner som fortsatt står og som tidligere var del av en stjerneformet steinsetting (Haug 2009: 45-46). Disse bautasteinene har innskrifter, i motsetning til de på Fana, og kan derfor ikke sammenlignes med hensyn til funksjon. I likhet med Fana kirke, ligger det også gravminner ved Avaldsnes kirke. Like nordøst ligger rester av den store Flagghaugen fra yngre romertid, 43 m i diameter og omtrent 5 m høy (Haug 2009: 47). Dette er mye større enn den bevarte gravhaugen på Fana prestegård som i dag er 12x18 m. På sørsiden av kirken ligger Kjellerhaugen, også kalt Kuhaugen. Denne gravhaugen har blitt plyndret, og dermed ødelagt. Sørvest for Avaldsnes kirke ved en lav fjellrygg kalt Kongshaugen, er det spor av flere gravhauger fra yngre- og eldre jernalder. Nord for kirken ved sjøen ligger det også et gravfelt på Klaksholmen og Lahamar, og på en holme kalt Bjørnholmen nordvest for kirken ligger en gravrøys, mens bak kongshaugen ligger det to gravhauger. Den ene av den er helt nede ved sjøen og vanskelig å se, mens den andre er mer markert, og den ligger like ved kirkeveien (Haug 2009: 47), tilsvarende kontakten med kirken har også gravhaugen på prestegården på Fana

Olavskirken på Avaldsnes har en meget strategisk plassering, der en kunne kontrollere sjøfart og være synlig fra fjorden. Fana kirke har derimot ikke en like god visuell kontakt med fjorden, selv om den også trolig var den viktigste ferdselsåren til kirken. St. Ludvigs kapell hadde derimot bedre kontakt med sjøen, og kunne i likhet med kirken på Avaldsnes kontrollere forbigående sjøfart og lå i tillegg sentralt plassert i forhold til ferdselen til Bergen. Jeg vil si at alle disse tre kongelige kapellene hadde nær tilknytning til sjø og vann, men at Fana ligger mist strategisk til i forhold til sjøferdsel, men desto mer sentralt i forhold til bosetning i bygden og som et midtpunkt i fylket. Slik sett hadde alle stedene for de tre kongelige kapellene en plassering som gjorde dem viktige – så viktige at kongen valgte å anlegge kirker med en spesiell status.

Kort Oppsummering

Fana kirke ligger på et høydedrag i et lukket landskap med variert terreng. Selv om kirken er reist som et stort og monumentalt bygg markert på en høyde, er den altså ikke å få øye på bortsett fra kirkens nærområde. Prestegården tilknyttet til Fana ligger like ved kirken, og på en terrasse står det en gravhaug fra jernalderen. Denne- og Resehaugen fra vikingtiden like

vest for kirken, indikerer at kirken var anlagt på et eldre rituellet sted, og at gården var i bruk før den ble prestegård. Prestegården til Fana eide flere smågårder rundt i bygden, og i 1400 årene tok Fana over Liland kirke, selv om den hadde hatt tilknytning til Sund og etter reformasjonen tok Fana kirke over Birkeland kirke. Dette var de nærmeste kirkene i forhold til Fana kirke, og lå henholdsvis nordøst og nordvest fra Fana kirke. Kirken er plassert ved den gamle halvfylkesgrensen, som i terrenget er markert med Fanaelven. Jeg tror derfor at Fana kirke har fungert som en grensemarkør med tanke på dens nære tilknytningen til elven, og at det er en bautastein på den andre siden av elven. Bautasteiner kunne fungere som grensemarkører.

Kapittel 6 Avslutning

I denne masteroppgaven har jeg omhandlet Fana kirke, en særegen kirke i et særegent landskap. Her har jeg studert selve kirkebygningen og dens skiftende bygningshistorie fra middelalderen til i dag for å se på hvilken måte den har endret seg gjennom mer enn 800 år. Jeg har også ønsket å se hva som ligger bak endingene og se den i en sosioøkonomisk og sosiopolitisk sammenheng og også i en videre landskapskontekst – selve kirkestedet, med dets kommunikasjoner, strategiske plassering og gårdens betydning. I oppgaven har jeg også gitt plass til en sammenligning av Olavskirken på Avaldsnes og St. Ludvigs kapell, kirker som i likhet med Fana kirke fikk status som kongelige kapell, for å se i hvilken grad de kunne bidra til å belyse Fanakirken og kirkestedet.

Oppgaven har omfattet tre hovedaspekter – analyse knyttet til selve bygningen, det omgivende landskapet og kirkens status over tid. Kirken har i utgangspunktet ikke noen sikker kjent eksakt datering. Siden det også er vanskelig å få til innen rammen av et masterprosjekt, har analysen av bygningen i stor grad måttet trekke veksler på tidligere bygningstekniske- og bygningsarkeologiske vurderinger, særlig basert på bygningsarkeologen og kunsthistorikeren Hans Emil Lidéns arbeider, samt dokumentasjon av antikvariske og historiske arbeider som alt foreligger, i tillegg til skriftlige kilder og arkeologiske forekomster, men da med sikte på å belyse mine egne utvalgte problemstillinger og ut fra andre metodiske tilnærminger og teoretiske perspektiver enn tidligere studier av kirken. :

Mine hovedproblemstillinger omfattet følgende spørsmål.

- Hvordan kan Fana kirke ha sett ut i middelalderen, og endret den seg da den ble kongelig kapell?
- Hvordan har ombygging og restaureringer påvirket Fanakirkens senere utseende?
- Hvordan fremstår Fana kirke sammenlignet med andre kongelige kapell, og da særlig de kongelige kapellene på Tyssøy og Avaldsnes?
- Hvilken status hadde kirken og endret den status over tid?
- Hva særmerker landskapet rundt Fana kirke, sammenlignet med Avaldsnes og Tyssøy?
- I hvilken grad er kirken anlagt på et gammelt rituelt sted eller et ‘nytt’ og uavhengig sted?
- Hvem kan ha stått bak anlegget av kirkestedet?

Disse spørsmålene har også vært med å strukturere oppgaven.

Før jeg gikk løs på arbeidet med å belyse disse spørsmålene, måtte jeg tenke gjennom hvordan jeg skulle kunne løse oppgaven på en ny og fruktbar måte som også bidro til å se kirken og kirkestedet i et nytt lys. Teoretisk fant jeg da inspirasjon i sosiologen Antony Giddens sin såkalte strukturasjonsteori. I forhold til min oppgave, finner jeg særlig mening i tilnærmingen hans ved å se på det gjensidige forholdet mellom struktur og aktører i tid og rom for å se hvordan aktører og ressurser kan ha påvirket etablering av kirken, og ført til endringer over tid. Men først og fremst har strukturasjonsteorien tjent som en forståelsesramme og et slags bakteppe for analysen. Siden kirkens utforming og også status har endret seg med årene har det også vært konsekvens av ulike hendelser og samfunnsendringer. Jeg synes også at Giddens sin strukturasjonsteori har vært et aktuelt perspektiv som har hjulpet meg i arbeidet. Det har hele tiden vært viktig å se for meg konteksten kirken inngikk i og samfunnet rundt, samtidig som jeg har fokusert på selve kirkens historie. Dette er imidlertid mest et perspektiv, hvor det i tillegg har vært nødvendig å knytte an til forskning knyttet til selve bygningen, som datering, funksjon og stil.

Når det gjelder arkeologiske kirkestudier, er det en tendens til at det fokuseres på kirkens opprinnelse, snarere enn kirkens utvikling. I min analyse, ønsket jeg derimot å ta for meg Fana kirke fra tiden før den ble bygget, i et slikt langt perspektiv. Her ønsket jeg da å se kirken i et biografisk perspektiv: Å se Fana kirke som et objekts liv i revers, har vært metoden jeg har brukt for å angripe dette kapittelet. Jeg begynte med å se på kirken slik den ser ut i dag, med mine egne forståelsesrammer rundt det jeg så, for så å se tilbake på restaureringer,

hva som ble gjort, og hva som historisk lå til grunn for det. Dette krevde at jeg brukte kilder som hadde innsikt i disse endringene. Lidéns murverksanalyse, Larsens og Hjellestads historiske tyngde på flere elementer med kirken, og Bendixens perspektiv før Konow Lunds restaurering, har vært bærebjelker for meg i min analyse av kirkebygget. Etter hvert som jeg bevegde meg tilbake i tid, var det interessant å se hvilke endringer som ble gjort, hvordan det påvirket samfunnet og hvordan det påvirket kirken. Jeg mener dette har vært en interessant måte å nærme seg kirken og nøste opp dens skiftende og lange historie. I tillegg har jeg også villet se og forstå landskapet rundt for å kunne belyse hvorfor kirken ble anlagt akkurat her.

Hvilke resultater har det da gitt?

Hvordan kan Fana kirke ha sett ut i middelalderen, og endret den seg da den ble kongelig kapell?

Denne problemstillingen er belyst i kapittel 4, som nettopp omhandler endringer, der jeg starter med hvordan kirker ser ut i dag som er preget av Konow Lunds restaurering i første del av 1900-tallet, der han ønsket å gjenskape kirkens utseende fra middelalderen, samtidig som han måtte ta hensyn til dagens brukskrav. Her bygde han i stor grad på tegninger og notater fra arkitekten Christian Christie fra 1862, før kirken ble drastisk ombygd i 1870-årene, Herfra gikk reisen tilbake i tid. Skriftlige kilder opplyser at Fana kirke i 1308 ble et kongelig kapell. Dette bærer også kirken preg av, blant annet med sine flotte grindeverksvinduer, som også har paralleller i Olavskirken på Avaldsnes, og som kan ha hentet inspirasjon der.

Går vi tilbake til 1228, var dette første gang vi hørte om kirken i et vernebrev fra pave Gregor IX. Kirken ble her trolig utvidet med det vi kjenner som koret, og korbuen ble sannsynligvis skåret ut av skipets gamle østmur. Koret ble bygget i tidliggotisk stil og to vinduer i korets østgavl står den dag i dag igjen fra 1228. Denne ombyggingen gjorde en stor kirke enda større, hvilket betyr at store investeringer ble gjort i forbindelse med byggearbeidet. Det foreligger også teorier om at kirken i 1228 bare var et rektangulært bygg. At skipet er i romansk stil, mens koret er i gotisk stil, vitner uansett om at kirken er bygget i to forskjellige perioder. Skipet ble bygget først, ettersom det er av romansk stil, og dermed den eldste av de to, trolig tilbake til midten av 1100-tallet. I så fall var den første steinkirken en enkel bygning der det var to portaler og seks vinduer i langmurene. Hvorvidt det har stått kirke her tidligere er uvisst siden det ikke har vært foretatt arkeologiske undersøkelser, men ikke usannsynlig ut fra andre undersøkte steinkirker, slik som i Kinsarvik. En mulig eldre kirke var da eventuelt en trekirke som kan ha blitt erstattet av en steinkirke omtrent midt i 1100-årene.

Hvordan har ombygging og restaureringer påvirket Fanakirkens senere utseende?

Denne problemstillingen har preget hele undersøkelsen, i og med jeg valgte å ta utgangspunkt i kirkens utseende i dag og nøste opp historien ut fra restaurerings- og ombyggingsarbeidene fra 1870-årene av. Da disse startet var også kirken i dårlig forfatning og nye krav til kirkebygg førte til ombygging mer enn restaurering, der mye av det middelalderske inventaret gikk tapt, og kirken fikk et helt nytt utseende basert på datidens kirkeideologi. Kirkerommet skulle være lyst, vinduene ble gjort større, noe som ødela mye av de middelalderske konstruksjonene. Kirken ble også malt lys og kalkpusset, og bilder, ikoner og farger skulle ut av kirken. En ønsket et mer inkluderende kirkerom og korskilleveggen ble fjernet og koret åpnet opp mot skipet. Ombyggingen vakte imidlertid reaksjoner ikke minst fra antikvarisk hold. Det endte med at kirken ble restaurert på nytt i 1926-28, der målet var å forsøke å gjenopprette mye av middelalderpreget, en oppgave som ble utført av arkitekt Frederik Konow Lund, ved hjelp av tegninger og oppmåling utført av arkitekt og antikvar Christian Christie. Innvending forble muren kalkpusset, men på utsiden sto nå murverket uten puss. Vinduer ble restaurert, deriblant korets grindeverksvindu og nordmurens vinduer. De måtte ombygges for å bli mindre og ble utsmykket med klebersteininnfatning og glassmalerier i rutene. Tårnet ble også erstattet, og et nytt sakristi og våpenhus ble bygget. Kortaket ble også senket til sin opprinnelige høyde og taket ble bygget på nytt med de samme vinklene i middelalderen. Slik ser vi hvordan ulike tiders ideologi og antikvariske syn kan sette sitt preg på middelalderkirker.

Hvordan fremstår Fana kirke sammenlignet med andre kongelige kapell, og da særlig de kongelige kapellene på Tyssøy og Avaldsnes?

Denne problemstillingen som omfatter kirkebygget, er derfor også belyst i kapittel 4, som trekker inn disse to kongelige kapellene for å se Fanakirken i større sammenheng. Alle tre kirkene som ble kongelige kapell i 1308, var også bygd i stein, men av ulik størrelse. Her var Tyssøy langt mindre og ble også nedlagt i senmiddelalderen og er bare bevart som en meget defekt ruin. Fana kirke har derimot mange likhetstrekk i forhold til Olavskirken på Avaldsnes. Kirken på Avaldsnes er større enn Fana kirke, uten at jeg kan oppgi eksakte mål på annet enn skipene, der Avaldsnes kirkes skip er 25 x 13,5 m, mens Fana kirkes skip er 19 x 14 m. Fana kirke var altså bredere, men langt kortere i skipet. I dag er det bare to steinblokker som står igjen etter kirkestedet på Tyssøy, men på slutten av 1800-tallet lot tuften seg måle til ca. 16 x 7 m, dvs. betydelig mindre. Stort mer er det ikke å si om St. Ludvigs kapell som bygning.

Både Avaldsnes- og Fana kirke bærer preg av gotiske byggearbeid i forbindelse med at kirkene ble kongelige kapell i 1300-årene med blant annet to grindeverksvinduer hver og denne portalen i koret som er plassert nede i sørøstre hjørnet. Ved begge kirkene er kleberstein brukt som innfatning i vindusportalene, og begge kirkene har et høyt vindu i korgavlens. Kirkene hadde dessuten begge store vesttårn. Her var trolig Avaldsnes kirke først ute og kan ha gitt inspirasjon til Fana kirkes vesttårn. For begge kirkene foreligger det teorier om at det har stått en trekirke før steinkirken ble bygget og på samme plass som den nåværende kirke, men har ikke latt seg dokumentere siden et ikke har vært gjort arkeologiske undersøkelser under kirkegulvene.

Hvilken status hadde kirken og endret den status over tid?

Jeg nevnte innledningsvis at Fana kirke var en særmerket kirke med en spesiell status. Kirken har gjennom sin mer enn 800 år også endret status, særlig markant da den ble kongelig kapell i 1308. Som alt nevnt, nevnes kirken første gang i et pavebrev fra pave Gregor XI fra 1228 til biskop Arne og brødrene ved Det hellige kors' kirke. Jeg har også kommet inn på at kirken har hatt et tilhørende hospital, ifølge kildene. I 1308 ble så Fana kirke et kongelig kapell, ett av 14 slike kapell her i landet – en status som var begrenset av kongedømmets og kirkens status, og en status som tok etter hvert slutt. Etter formasjonen var den ikke et kongelig kapell lenger. Fana kirke fortsatte likevel å ha en spesiell status i bygden og som eneste kirke etter at de mindre kirkene på Liland og Birkeland ble nedlagt. Med sin plassering på grensen mellom Nordhordland og Sunnhordland kan den også ha hatt en status som gikk ut over bygdenivå. Jeg har også diskutert hvorvidt kirken kan ha hatt status som fylkeskirke, uten at jeg finner det plausibelt. Fana kirke var heller ikke fjerdingskirke, det vil si hovedkirker for hver sin region i fylket. Ut fra størrelse, materiale, utforming og plassering, der Fana kirke markerte grensen mellom Sunnhordland og Nordhordland, mener jeg at den tydelig viser at den var en spesiell og viktig kirke, ikke bare i bygden, men i Hordaland og dermed en større regional kontekst.

Hva særmerker landskapet rundt Fana kirke, sammenlignet med Avaldsnes og Tyssøy?

Av de tre kongelige kapellkirkene jeg har tatt for meg, viser de både forskjeller og noen likheter når det gjelder stedsvalg. Fana kirke ligger på et høydedrag i et lukket landskap med variert terreng. Selv om kirken er reist som et stort og monumentalt bygg markert på en høyde, er den altså ikke å få øye på bortsett fra kirkens nærområde. Mens Fana kirke ligger forholdvis langt unna fjord og sjø i forhold til de andre to kirkene, lå den også i mindre visuell kontakt, i et mer «lukket landskapsrom». Kirken på Avaldsnes. På et høydedrag med god

oversikt over ferdselen i Karmsundet, hadde en svært strategisk plassering i forhold til sjøverts ferdsel. Det samme gjelder St. Ludvigs kapell på Tyssøy, med en strategisk plassering i forhold til den indre leden og sjøfart langs kysten. Den vesle øyen kan neppe rommet noen stor befolkning og kirken må ha vært rettet mot de sjøfarende, og som på Avaldsnes må den ha hatt kontroll over ferdselen. Fana med en midtpunkt plassering i bygden og fylket hadde også en viktig, men annerledes plassering, som synes bevisst valgt på en av storgårdene i bygden og ved en viktig regional grense i fylket.

I hvilken grad er kirken anlagt på et gammelt rituellet sted eller et 'nytt' og uavhengig sted?

Prestegården tilknyttet til Fana ligger like ved kirken, og på en terrasse står det en gravhaug fra jernalderen. Denne og Resehaugen fra vikingtiden like vest for kirken og med nærkontakt til kirken, kan indikere at kirken var anlagt på et eldre rituellet sted. Bautasteinene kan derimot ha vært grensemarkører, men uvisst om de er forhistoriske. Det er likevel ikke usannsynlig siden noen ble fjernet alt i 1770-årene da minst en ble brukt som stein i broen over Fanaelven. Dette kan indikere at stedet hadde en spesiell status alt før kirken ble bygd og nok har hatt betydning for stedsvalget. Det samme gjelder for Avaldsnes som også skal ha vært kongsgård.

Hvem kan ha stått bak anlegget av kirkestedet?

Det var ikke uvanlig at kirker i middelalderen ble bygget av stormenn, velstående privatpersoner. Jeg tror likevel ikke at dette var tilfellet med Fana kirke. Den er bygget sentralt i bygden ved halvfylkesgrensen, noe som neppe var tilfeldig. Jordeiendomsforholdene knyttet til kirken, antyder at det kan dreie seg om jordegods som er blitt donert av en stor jordeier, ikke usannsynlig kongen. Når det ble bygget en så stor og monumental kirke i stein, kan også det være et tegn. Her er det også paralleller til Avaldsnes, der kongen utvilsomt spilte en stor rolle og der var kongsgård, ifølge kildene.

Som en sluttbemerkning vil jeg si at det å se kirken i et biografisk perspektiv har hjulpet å belyse kirkens endringer i løpet av sitt lange liv. Endringene har ikke vært få, og det endrende samfunnet og endrede ideologier har vært med på å forme bygget. Samtidig har Fana kirke bidratt til å forme samfunnet gjennom skiftende tider.

Abstract

This master thesis concerns a study of the medieval church of Fana and its building history and also related to the cultural landscape surrounding the church. In the High Middle Ages the church achieved a special status, as a royal chapel, one of 14 in medieval Norway. The church is located in rural environments to south of the city of Bergen in the county of Hordaland in western Norway. The research questions relate to its age, building history in a biographical and retrospective perspective following the church's layout and architectural elements from the present backwards in time to its origins, including rebuilding and restoration processes in the twentieth and nineteenth centuries. The church is also compared with two other churches in western Norway with the same status to see the church in a broader perspective. The overall aim has been to clarify and explain these processes contextually and over time, and why it got a special status. Theoretically, I have been inspired by the structuration theory related to the reciprocal relation between structures, society and actors, developed by Anthony Giddens to better understand how the church as a structure was affected by the surrounding society, various actors over time, and vice versa.

Methodologically, the study of the surrounding landscape has been carried out as a so-called visual landscape analysis. The study has shown that it has gone through several changes over time. Some have been caused by changes in its first centuries, where the nave was built in the Roman style and the chancel was built in Gothic style. Some changes seem to be caused by the new status achieved by the King, others due religious and liturgical changes, and others to fire and destruction. In 1870-71 rebuilding of the medieval church altered and destroyed many of the original constructions and outlook. Negative feedback not only from antiquarian, but people generally caused a new restoration in order to restore the medieval structure, but also adapting it to meet new demands. The study shows that the church had a significant position in the community of Fana and well as the county, being situated a regional border within the county, dividing it in two. It was built around 1150 close this border marked by the Fana River as well as standing stones and prehistoric grave mounds, indicating that the church was built on a prehistoric ritual site, and a central place in the community. All the three churches were built in different landscapes, but all on strategic places, where the King seems to have been the founder of all these three churches, where especially the churches at Fana and Avaldsnes have most in common - large and monumental, and built in stone, at strategic places in the landscape.

Figurliste

- Figur 0.1** Forsidebilde, Fana kirke: 1
- Figur 4.1** Fana kirke tatt med drone: 22
- Figur 4.2** Plantegning redigert: 22
- Figur 4.3** Plantegning 1999: 23
- Figur 4.4** Grindeverksvindu i korets nordmur: 24
- Figur 4.5** Gotisk vindu vest for grindeverksvinduet: 25
- Figur 4.6** Gjenmurt vindusportal i skipets sørmur: 25
- Figur 4.7** Tidliggotisk korvindu: 26
- Figur 4.8** Dørportal til sakristiet: 27
- Figur 4.9** Klokketårn: 27
- Figur 4.10** Vestportalen: 28
- Figur 4.11** Skipet fra innsiden: 30
- Figur 4.12** Koret mot øst fra innsiden: 30
- Figur 4.13** Grunnplan av Konow Lund: 31
- Figur 4.14** Romansk vindusportal fra innsiden: 32
- Figur 4.15** Korets østgavl: 33
- Figur 4.16** Kirken etter 1870-71 ombyggingen eksteriør: 35
- Figur 4.17** Kirken etter 1870-71 ombyggingen interiør: 36
- Figur 4.18** Tegninger av Christie: 39
- Figur 4.19** Tegninger av Christie: 40
- Figur 4.20** Trapp opp til klokketårnet: 41
- Figur 4.21** Kirkeklokke: 44
- Figur 4.22** Rekonstruert dørhåndtak fra middelalderen: 45
- Figur 4.23** Kirkeruiner på Tyssøy: 53
- Figur 5.1** Dronebilde over kirkestedet: 57
- Figur 5.2** Kart, Per Fett: 59
- Figur 5.3** Gravhaugen på prestegården: 60
- Figur 5.4** Kart over Fana, utsyn og innsyn: 61

Figur 5.5 Den gamle kirkeveien: 63

Figur 5.6 Kart over nedlagte kirkesteder fra middelalderen i nærområdet: 64

Figur 5.7 Tegning og foto av broen og kirken sett fra den gamle kirkeveien: 66

Figur 5.8 Kart over Tyssøy: 70

Figur 5.9 Foto mot vest fra St. Ludvigs kapell og mot øst fra sjøen

Figur 5.10 Foto mot øst fra St. Ludvigs kapell og mot vest fra sjøen

Litteratur

Andersson, Hans, Gitte Hansen, Ingvild Øye 2008. *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter. Institutt for arkeologi, historie, kulturviteskap og religion

Asphaug, Arne 1997. *Tyssøy*. Sund kommune, Skogsvåg

Bendiksen, B.E. 1900 *Foreningen til norske fortidsminnesmærkers Bevaring*. Aarsberetning for 1900. Grøndahl & Sons Bogtrykkeri

Bendiksen, B.E. 1904. *Kirkene i søndre Bergenhus amt- bygninger og inventarium*. Bergen Griegs bogtrykkeri

Bjørkvik, Hallvard, Knut Helle, Svein Ivar Langhelle, Hans-Emil Lidén, Birger Lindanger
Redaktører: Svein Ivar Langhelle, Birger Lindanger 1999: *Kongskyrkje ved Nordvegen-
Olavskyrkja på Avaldsnes 750 år*. Lokalhistorisk Stiftelse

Buckholm, Mona Beate 1998. *Arkeologiske avhandlinger og rapporter. Nedlagte kirker og kirkesteder fra middelalderen i Hordaland og Sogn og Fjordane*. Universitetet i Bergen

Christie, Håkon 1996. *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder – Kirkebygningene som kilde til norsk middelalderhistorie*. Magnus Rindal (red.) Oslo.

Cohen, Ira J. 1989. *Structuration Theory- Anthony Giddens and the Constitution of Sosial Life*. Mmacmillan Basingstoke

Dahlberg, Ann-Kristin 2012. *Tretten kyrkjestader i sunnfjord. Ein arkeologisk analyse av mellomalderkyrkjestader frå kyst til innland*. Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsviteskap. Universitetet i Bergen

Ekroll, Øystein 1997: *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen*. Det Norske Samlaget. Oslo.

Gansum, Terje, Gro B. Jerpåsen, Christian Keller 1997. *Arkeologisk landskapsanalyse med visuelle metoder*. Arkeologisk museum i Stavanger. Stavanger.

- Gosden, Chris, Yvonne Marshall 1999. *The cultural biography of objects*. World Archaeology, Vol. 31, No. 2.
- Gunnes, Eirik 1989. *Regesta Norvegica I 822-1263*. Norsk historisk kjeldeskrift – Institutt. Utgitt for kjeldeskriftfondet. Oslo.
- Haug, Camilla 2009. *Kristningen av steder- En arkeologisk analyse av middelalderse kirkesteder på Karmøy*. Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Haugen, Odd Einar, Inger Helene Vibe Müller, Sæbjørg W. Nordeide. Nils Georg Brekke 1997. *Middelalderens Landskap: myter og makter - Onsdagskvelder i Bryggens Museum – XII*. Arne Steens Offsettrykkeri. Redaktør: Anne Ågotnes.
- Havrå: Linda Julshamn, Grinde: Rolf L. Bade, Lee: Kjell Arne Valvik, Ormelid: Jannicke Larsen 2002. *Arkeologiske avhandlinger og rapporter. Vestlandsgården- fire arkeologiske undersøkelser*. Arkeologisk institutt og Bergen museum.
- Hjellestad, Hermod 1926: *Fana Kirke i 700 aar*, A/S Lunde & CO.s forlag, Bergen.
- Hjellestad, Hermod 1933: *Fana Band I*. J.D. Beyer A.S Boktrykkeri, Bergen 1933.
- Hjellestad, Hermod 1933: *Fana Band II*. J.D. Beyer A.S Boktrykkeri, Bergen 1933.
- Hoff, Anne Marta, Hans-Emil Lidén og Ola Storsletten 2000: *Norges Kirker, Hordaland I*, Oslo.
- Holt, Torbjørn, Hans-Emil Lidén og Per Barsnes 2003, *Det hellige korsets kirke på Fana*, Fana Sokneråd.
- Ingvaldsen, Lilli 1996. *Kirkene i søndre Sunnhordland i tidlig- og høymiddelalder. Hvor ble kirkene bygget, hvorfor ble de bygget her, og av hvem?* Hovedfagsoppgave i arkeologi med vekt på Norden. Universitetet i Bergen.

Iversen, Frode 1998. *På grensen mellom Sunnhordland og Nordhordland – en gjenoppdaget bautastein frå Sedalen i Fana*. Arkeo. Nytt frå arkeologisk institutt. Universitetet i Bergen.

Kopytoff, Igor 1986. *The social life of things – Commodities in cultural perspektive*. Publisert av Cambridge university press. Redigert av Arjun Appadurai University og Pennsylvania.

Larsen, Jakob T. 1980: *Fana Bygdebok 1. Fra de eldste tider til 1665*. Fana Bygdeboknemnd, Bergen 1980.

Lidén, Hans-Emil 1974. *Middelalderen bygger i stein: en innføring i steinhugger- og murerhåndverket i Norge i middelalderen*. Universitetsforlaget. Oslo 1974.

Lidén, Hans-Emil 1994. *Norges kirker – Hordaland, Hefte 1*. Riksantikvaren. Gyldendal Norsk Forlag. Oslo 1994.

Lidén, Hans-Emil 1996. *Studier i kilder til vikingtid og nordisk middelalder – Studier av norsk kirkearkitektur. En forskningshistorisk oversikt*. Magnus Rindal (red.) Oslo 1996.

Lidén, Hans-Emil 2008. *Kirkene i Hordaland gjennom tidene*. Eide Forlag 2008.

Nicolaysen, Nicolay 1904. *Mindesmærker fra middelalderens kunst i Norge*. Historisk museum Shetligns gave.

Sindig-Larsen, Staale 1994. *Arkitekturteori og bygningsanalyse*. Tapir forlag. Trondheim. Omslag: Leif Gaustad.

Søyland, Eirik Herdlevær 2009. *Elleve kirkesteder i Hordaland- En arkeologisk analyse av kirkesteder på Osterøy og i Lindås*. Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.

Øye, Ingvild, Oddvard Skre, Per Barsnes *Kulturlandskapet ved Fana kirke – noe å ta vare på!* Brosjyre.

Andre kilder:

http://www.norgeskirker.no/wiki/Moster_gamle_kirke (1) 14.11.2015, 20.01 Lidén, Hans

Emil.

https://nbl.snl.no/Christian_Christie 25.11.2015, Trond Indahl

www.kulturminnesøk.no